BARLЬQ ELDERDJҢ PRROLETARLARЬ, BJRJGJҢDERI!

PROPAGANDA ÇANA YGJT

11

NOIABR 1939

QAZAQ MEMLEKETTJK SAIASI ƏDEBIET BASPASЬ
ALMA-ATA QALASЬ

Barlьq elderdjң proletarlarь, ьjrjgjnder!

PROPAGANDA

ÇANA

YGJT

QAZAQ‖ЬSTAN K(в)P ORTALЬQ KOMITETJNJҢ ÇURNALЬ

AIЬNA 1 RET CЬQ‖ADЬ

Redaksianьn adresj: Alma-Ata, Ykmet yij, QK(в)P Ortalьq Komitetj, Ьeime №7, Telefon № 51-45

№ 11 Noiaвr 1939

Çaңa dynie merekesj

Būdan 22 çьl вūrьn Reseide çer çyzjljk tarixi tөңkerjs boldь. Çercarьnьң altьdan вjr вөlegjnde çaңa dynie ornadь. Tarixta tūңqьc ret eksploatator taptardьң өkmetj qūlatьldь, çūmьscь tавьnьң diktaturasь çeңdj, ykmettj вasqaru jsjn çūmьscь tавь men eңвekcjler qolьna aldь. Sөitjp, çūmьscь tавь men eңвekcj вūqarasь qūldьqtan, ezjlucjljkten, erjksjzdjkten qūtьldь. Olar өz tūrmьstarьnьң daqdьrьna өzderj qoça boldь, çaңa, вaqьttь tūrmьs çasauqa, sotsialistjk qoqamnьң jrge tasьn qalauqa kjrjstj.

Sotsialistjk Ūlь Oktəвr revolutsiasьnьң çeңuj — aldьңqь qatarlь adam balasьnьң talai qasьrlar вoiь arman etken oiьnьң jske asqandьqь, marksizm-leninizm qьlьmьnьң çeңgendjgj.

Būrьn вy'kjl өndjrjs qūraldarь men saimandarь eksploatator taptьң qolьnda edj. Sovet өkmetj caruacьlьqtьң kapitalistjk вūl sistemasьn çoidь, caruacьlьqtьң sotsialistjk sistemasьn, sotsialistjk mencjktj ornattь. Osьnьң nətiçesjnde adamdь adam eksploatatsialau çana onьң cьqatьn sevepterj çoiьldь.

Bjzdegjnjң вərj — «Çer, onьң kenderj, sular, ormandar, zavodtar, fавrikalar, caxtьlar, rudnikter, temjr çol, su, əue transporttarь, вankjler, qatьnas çoldarь, memleket ūiьmdastьrqan jrj aul caruacьlьq kəsjp orьndarь (sovxozdar, macina-traktor stansalarь çana вasqa sondailar) solarmen qatar, komunalьq kəsjp orьndarь, qalalar men өndjrjs punktlarьndaqь negjzgj pəter yi qorь — memleket mencjgj, iaqni вykjl qalq dəuletj вolьp tавьladь» (SSSR Konstitutsiasь, (negjzgj zaң,) 6 вet).

Sotsialistjk Ūlь Oktəвr revolutsiasь вykjl qanaucьlarqa, kapitalistjk ezgjden qūtьludьң sara çolьn kөrsettj.

Kapitalizmnjң ezgjsjnen, facizmnjң ezgjsjnen, imperialistjk qandь çaңa soqьstardan azat вoludьң вjrden-вjr dūrьs çolь **sotsialistjk revolutsia** ekenjn sotsialistjk Ūlь Oktəвr revolutsiasьnьң 22 çьldьqь өzjnjң jsterj arqьlь, çeңjsterj arqьlь вykjl dynie çyzj qalqtarьna taqь aiqьn kөrsetjp otьr.

Dynieçyzjnjң çūmьscь tавь men eңвekcjlerj өzderjn ezjp otьrqan eksploatatordь çeңu ycjn qalai kvresu kerek ekenjn вjledj; olar Sovetter Soiuzьndaqь qalqtardь Lenin — Stalin partiasьnьң qandai вaqьttь, өte tamaca tūrmьsqa çetkjzgenjn kөrjp otьr.

Sovet өkmetj facizmge qarsь, soqьsqa qarsь tавandь tyrde kyresjp otьrqan вjrden-вjr el. Sovet өkmetj өzjnjң вeiвjtcjljk saiasatьmen dynie çyzjndegj eңвekcj qalqtardьң **mydde**lerjn qorqaidь. Bjzdjң eljmjz adam mədenietjnjң, progressjnjң kyzetjnde *tūrqan, onь damьtьp, jlgerj вastьrьp* otьrqan вjr qana el.

Bjzdjң tarixi çeңjsterjmjz — вūl dynieçyzj eңвekcjlerjnjң çeңjsterj. Bjzdjң kyresjmjz olardьң da kyresj. Bjzdjң Ūlь meiramьmьz — dynie çyzjndegj вykjl ezjlgenderdjң ūlь tuь, вūl kyreske caqьru tuь, sotsializm çeңjsjnjң tuь.

Qalq caruacьlьqьnьң meiljnce өsuj, eңвekcj вūqaranьң turmьs xaljnjң,

mədenietjnjŋ bürьn bolьp kərmegen dəreçede gyldenuj SSSR dan basqa bjr elde de çoq.

SSSR dьŋ alabь keŋ. Ondaqь orasan zor bailьq, mol qazьna, barlьqь da baqьttь qalqьmьzdьŋ myddesj ycjn paidalanьladь. Osь 22 çьldьŋ jcjnde bürьnqь çan baspaqan çerlerdjŋ bərj de sözben aitьp çetkjze almaitьn bolьp özgerdj. Olarda çaŋadan sotsialistjk өndjrjs ocaqь ornatьldь, mədenettj qalalar, kolxozdь derevneler salьndь. Eŋbek önjmj arttь. Bürьnqь çeke mencjktjk өndjrjs kəsjbj qürьp bjttj.

«Çeke mencjktj өndjrjs kəsjbjnjŋ qürьqandьqьn kezdeisoq dep sanauqa bolmaidь. Onьŋ qürьqan sebebj, eŋ aldьmen, caruacьlьqtьŋ sotsialistjk sistemasьnьŋ kapitalistjk sistemamen salьstьrqanda, çoqarь sistema bolqandьqtan qürьdь. Onьŋ qürьqan sebebj, ekjncjden, caruacьlьqtьŋ sotsialistjk sistemasьnьŋ bjzdjŋ sotsialistjk өndjrjs kəsjbjmjzdjŋ bərjn közjrgj zamandaqь çaŋa texnika negjzjnde bjrnece çьldьŋ jcjnde qaita çabdьqtauьmьzqa mymkjndjk bergendjgj. Caruacьlьqtьŋ kapitalistjk sistemasь mündai mymkjncjljkterdj bermeidj çana bere almaidь da. Münьŋ özj өndjrjs texnikasь çaqьnan qaraqanda, өndjrjs kəsjbj çaŋa texnikaqa kenelgendjgj kölemj çaqьnan qaraqanda, bjzdjŋ өndjrjs kəsjbjmjz çerçyzjnde bjrjncj orьnda türqandьqьnьŋ faktьsь» (I. V. Stalin, «Partianьŋ XVIII siezjnde BK(b)P Ortalьq Komitetjnjŋ çümьsь turalь eseptj baiandama», 21 bet).

Bürьn qülazьqan dala, kyirep, qürьp bjtuge ainalqan derevneler kəzjr gyldenjp östj. Bürьn çeke mencjk kernegen derevnalar kollektivtendjrjldj. Kolxoz stroiь typkjljktj baiandь etjljp nьqaitьldь.

Aul caruacьlьqь kəzjrgj zamandaqь, çaŋa texnika negjzjnde qaita qürьldь. Caruacьlьqtьŋ atam zamandaqь çabdьqpen qarulanqan eskj tyrj endj bjzde çoq. Bjzdegj — bai texnikamen kenelgen sotsialistjk kolxoz caruacьlьqь.

Bjzdjŋ qalqtarьmьz ertenŋj kynderjne, өz bolacaqtarьna senjmdj, olar çьl sanap kommunizmnjŋ sьŋьna qarai — baqьttь, quanьstь türmьstьŋ sьŋьna qarai tabьstь tyrde qadam basuda.

Bjzdjŋ eljmjz — talanttьŋ elj. Adamnьŋ bjzdjŋ eljmjzdegjdei aita qalqandai өsuj dynieçyzjndegj basqa bjr elde de çoq. Qalqtьŋ tjlegjne sai js jsteitjn kadrlardьŋ өsujn közdep, olardьŋ kynbe-kyn qamьn çep otьrqan el — tek sovetter elj qana.

Qala men derevnedegj eŋbekcjlerdjŋ arasьnda daŋqtь staxanovcьlardьŋ çana çastardan, sovet intelligentsiasьnьŋ çaŋa toptarьnan mədeniettjŋ, texnikanьŋ, qьlьmnьŋ, iskusstvonьŋ tamaca qьzmetcjlerj barqan saiьn meiljnce өsude. Bül partiamьz ben өkmetjmjzdjŋ bolceviktjk kadrlarьmьzdь syiep, olardьŋ initsiativasьn өsjruge barьnca kөmektesujnjŋ nətiçesj.

Bjzdjŋ zamanьmьz eŋbektegj erljktjŋ, çaratьlьstь mengerudegj, otandь qorqaudaqь erljktjŋ tamaca ylgjlerine bai. Özderjnjŋ batьrlьqь arqьlь barlьq çürttь taŋdandьrqan Staxanov, Krivanosov, Demcenko, Papanin çana papanincjlder siaqtь adamdar, Kokkinaki men Brandinski siaqtь tamaca lөtcikter, eljmjzdjŋ daŋqtь adamdarь. Bülardьŋ esjmderj bjzdjŋ bərjmjzge de eŋ çaqьn esjm bolьp aldь, osьlardьŋ bərj de qalq büqarasьnьŋ syijktj adamdarь bolьp aldь.

Bül siaqtь tabьstarqa bjz sotsialistjk Ülь Oktəbr revolutsiasьnьŋ çeŋuj arqasьnda çettjk.

Bülardьŋ bərjnde de ülь bolcevik partiasьnьŋ çana onьŋ kөsemj Stalin çoldastьŋ çetekcjljgj, dem berjp otьrqandьqь aiqьn kөrjnedj.

Sotsialistjk Ülь Oktəbr revolutsiasьnьŋ 22 cj çьldьqь eljmjzdjŋ өmjrjnde çeŋjstj asa jrj oqiqalarmen өtkelj otьr.

Osь çьldьŋ jcjnde (1939 çьldьŋ mart aiьnda), çer carьnьŋ altьdan bjr bөlegjnde sotsialistjk Ülь Oktəbr revolutsiasьn çasap, tapsьz sotsialistjk qoqam qürьp otьrqan, sovet qalqьn tabьstantabьsqa çetkjzjp kommunizmnjŋ sьŋьna qarai bastap kele çatqan Lenin — Stalin partiasьnьŋ XVIII siezj boldь. XVIII siez BK(b)P nьŋ erljk tarixьna, sotsialistjk qoqam ornatьp çatqan 183 million sovet qalqьnьŋ tarixь-

1875 II-39

na eң tamaca kezeңnjң вjrj вolьp kjrdj.

BK(в)P XVIII siezjnjң talqьlaqan вarlьq məselelerj, Stalin çoldastьn siezdegj çasaqan tarixi, tamaca вaiandamasь eljmjzdjң jckj çana sьrtqь xaljne ote ceвer, ote tereң analiz çasadь. Eljmjzdjң çūmьscьlarь men carualarьnьң çana intelligentsianьң sotsializm ornatu çolьndaqь alьp kyresterj men tamaca tавьstarьnьң nətiçelerjn kərsettj, sotsializmnen kommunizmge вjrte-вjrte kərcu çolьndaqь kyrestjң aibьndь programmasьn вelgjledj.

BK(в)P XVIII siezj partiamьzdьң çana qalqьmьzdьң tarixьndaqь eң tamaca çaңa kezeң вolatьnь sol, ol вjzdjң çeңjp alqan tавьstarьmьzdь qorьtumen вjrge çaңa dəujrdegj, sotsializmnen вjrte-вjrte kommunizmge ətu dəujrjndegj partianьң çana вykjl sovet qalqьnьң aldьnda tūrqan alьp mjndetterdj taldap kərsetjp вerdj. Siezdjң qaulьlarь: sotsializmnen kommunizmge ətu çolьndaqь kyrestjң, milliondaqan eңвekcjlerjmjzdjң qainaqan eңвekterjnjң programmasь boldь. Bjzdjң partiamьz, вjzdjң qalqьmьz kommunizmge qarai attanqan alьp kyctjң stalindjk putevkasьn qolьna aldь.

Partiamьzdьң XVIII siezj qaulьlarьn, kəsemjmjz Stalin çoldastьң aibьndь programma retjnde вjzdjң aldьmьzqa, bastь-bastь kapitalistjk elderdj eң taiaudaqь 10 — 15 çьldьң jcjnde ekonomika çaqьnan da basьp ozu kerek degen nūsqauьn orьndau ycjn eljmjzdjң eңвekcjlerj kyresude.

Oktəвr revolutsiasьnьң osь çьldьqь jcjndegj saiasi maңьzь zor tarixi oqiqanьң вjrj — cавuьl çasaspau turalь sovet-german cartьnьң çasaluь boldь.

«Cавuьl çasaspau turalь sovet-german cartьna qol qoiьlqan 1939 çьlqь aqūstьң 23 kynj tarixi ylken maңьzь вar kyn dep esepteu kerek. SSSR men Germania arasьnda cавuьl çasaspau turalь cart Evropa tarixьnda, tjptj Evropadan вasqa elderdjң tarixьnda da — вet вūru kezeңj вolьp tавьladь» (Molotov).

Sovet-german cartь вjzdjң eljmjz вen German qalqtarьnьң tjlegjne sai çasalqan cart. Əitkenj sovetter elj men Germania elj arasьndaqь çauьlьq qatьnastardьң paidalь emes ekenjn tarix kərsetken; «1914 — 18 çьldardaqь soqьsta naqьz kyizelgen elder. — Resei men Germania вoldь» (Molotov). Mūnь sovetter elj qalqtarь men Germania eljnjң qalqtarь çaqsь вjledj, sondьqtan da olardьң maqsatь вjr-вjrjne çau вolu emes, qaita əzara вeiвjtcjljk saqtau qatьnastarьn çasap. onь kyceituge qūctar. Sovet-german cartь ekj eldjң arasьndaqь çauьlьqtь çoiatьn, ekj el qalqtarьnьң myddesjne sai cart.

«Cавuьl çasaspau turalь sovet-german cartьnьң negjzgj mənj mьnada: Evropanьң eң jrj ekj memleketj əz aralarьndaqь çauьlьqtь çoiu çənjnde, soqьs qaupьn qūrtьp əzara вeiвjtcjljkte əmjr syru çənjnde keljsip otьr. Osь arqьlь Evropada вoluь mymkjn soqьs aiqasularьnьң ərjsj tarьlьp otьr. Tjptj Evropada soqьs aiqasularь вola qalqan kynde de, вūl soqьs ərcketterjnjң kəlemj endj caqьm boladь...» (Molotov).

Sovet ykmetj men Germania ykmetj cавuьl çasaspau turalь sovet-german cartьnan keijn, dostьq çana SSSR men Germania arasьndaqь cekara turalь german-sovet cartьn çasadь.

SSSR ykmetj men Germania ykmetjnjң arasьndaqь вūl soңqь cart, Polca memleketj qūlaqannan keijn tuqan məselelerdjң bərjn вjrçolata tərtjptep, osь cart arqьlь Evropada kəp uaqьt вeiвjtcjljk ornauьna negjz çasap alqannьң nətiçesjnde çasaldь.

Osь carttьң negjzjnde вūrьnqь Polca memleketjnjң territoriasьndaqь sьzьq ekj memlekettjң ekeujnjң de myddelerjne sai, tvpkjljktj cekarasь boldь. Beiвjtcjljktj kezdep otьrqan osь ekj memlekettjң arasьndaqь dostьq qarьm-qatьnastь ərkendete beruge negjz salьndь.

Sovetter eljnjң jckj çana sьrtqь saiasatь вeiвjtcjljktj saqtauqa negjzdelgen qalq myddesjne sai, qalq maqsatьn kəzdegen ədjl saiasat.

Sovetter elj çaudьң cавuьlьna kez вola qalqanda da odan imenвeidj, qaita çaudь əz territoriasьnda qiratadь. Būqan sotsializm eljnjң daңqtь Qьzьl Armiasьnьң aibarlь kvcj, sovet qalqьnьң mьzqьmaitьn вjrljgj kuə.

Qьzьl Armianьң aibьndь daңqьn, onьң dynie çyzj eңbekcjlerjnjң otanьna — sotsializm eljne qarsь cьqqan çaudьң qandaiьn bolsa da çyndei tytetjn kyc ekenjn bykjl әlem bjledj.

«Qьzьl Armianьң Ülь Sovet qalqьmen qanь da bjr, tegj de bjr. Sovet qalqьnьң beibjt eңbegjn qorqai otьrьp, ol — qalqtьң naqьz өzj bolьp tabьladь. Ol qalqtьң erkjn, onьң tjlegjn, onьң ymjtjn, sotsialistjk çaңa tabьstar çolьndaqь, bykjl dynie çyzjnde beibjtcjljk çolьndaqь onьң qaçьrlь kyresjn bjldjredj» (Vorocilov).

Mjne, sondьqtan da sovet qalqь өzjnjң syijktj Qьzьl Armiasьna kyn saiьn kөmektesjp otьradь. Bykjl eljmjzde өndjrjstegj, aul caruacьlьqьndaqь belsendjljktjn aita qalqandai kyceie tysuj Qьzьl Armianьң çauьngerljk mjndetterjn aita qalqandai orьndap otьruьna çauap. Qьzьl Armia ecqandai mūqtaçdьqtь kөrmeitjn bolu ycjn, qandai sьnnan bolsa da svrjnbei өtetjn bolu ycjn kyllj sovet qalqь çūmьstь būrьnqьdan da çaqsь jsteidj.

Sovet qalqь ūlь, quattь qalq. Lenin — Stalin partiasьnьң bytjndei berjk erkj arqьlь tərbielengen qaçьrlь qairatpen sovet qalqь өzjnjң tarixi mjndetjn ynemj orьndauda. Qьzьl Armianьң bykjl dyniege məljm maqlauьь batьrlьq jsterj — osьnьң barlьqь sovet qalqьnьң çaңa qoqam ornatuqa umtьlqan çeңjmpaz erkjnjң beinesj. Sovet qalqьnьң өn boiьnda qandai tamaca qasietter bolsa, qanca kyc bolsa, qanca quat bolsa, osьnьң barlьqь sovet qalqьnьң Qьzьl Armiasьnda bar.

Batьs Ukraina men Batьs Belorussiadaqь, bjrңece çьldar boiь Polca pandarь men pomeccikterjnjң tepkjsjnde qūrьp bjtuge ainalqan, qanь bjr bauьrlastarьmьzdьң Qьzьl Armiaqa bjldjrjp otьrqan syijspencjljgj — ol bykjl bjzdjң eljmjzge bjldjrjp otьrqan syijspencjljgj. Qьzьl Armia revolutsialьq armia, bostandьq armiasь, onьң oilaqan oiь, typkj maqsatь eңbekcj qalqtardь qūldьqtan azat etu.

Ülь Oktəbr revolutsiasьnьң osь çьldьqь jcjndegj tarixi oqiqanьң bjrj, marksizm-leninizm qьlьmdarьnьң entsiklopediasь — «BK(в)P tarixь qьsqaca kursьnьң» çarьqqa cьquь negjzjnde, BK(в)P Ortalьq Komitetjnjң 1938 çьlь 14 noiabrdegj partia propagandasь turalь tarixi qaulьsьnьң çarьqqa cьquь boldь.

Būl qaulь partia propagandasьn būrьn bolьp kөrmegen dəreçede qaita qūruqa negjz saldь, partiada bar çana partiada çoq milliondaqan kadrlarьmьzdьң marksizm-leninizm klassikterjnjң — Markstjң, Engelstjң, Leninnjң, Stalinnjң tamaca cьqarmalarьn, bolcevizmnjң altьn qorьn oqьp, bjljmnjң bijk cьңьna cьquqa talpьnu dəreçesjne qolьn çetkjzdj. Sөitjp, būl çьl *partiamьzdьң erljk tarixьn yire*njp, marksizmnjң-leninizmnjң revolutsialьq teoriasьna çetjluge kadrlerjmjzdjң asa zor mymkjncjljk alqan çьlь boldь.

Partia propagandasь aita qalqandai өrledj, partia ūiьmdarь adamqa aua qandai kerek bolsa, partia propagandasь da sondai kerek ekendjgjne cьn tysjnjp, onь өz çūmьstarьnьң asa maңьzdь, өte çauaptь salasьna ainaldьrdь. Bjzdjң kadrlarьmьz өzderjnjң ideialьq bjljm-dəreçesjn kөteruge cьn kyresken, marksizm-leninizm teoriasьna çetjlu çolьnda olardьң ьqьlastьlьqь, tabandьlьqь, ūqьptьlьqь, ikemdjljgj, өz kycterjne senetjndjgj naqьz artqan çьl boldь.

Kadrlarьmьzdьң marksizm-leninizm teoriasьna çetjlu ycjn өzdjgjnen oqьp yirenu ədjsj qoldanьlьp, partia propagandasьnьң baspasөzdjk, leksialьq formasь asa jrj orьn alьp өrjstedj. Partiamьzdьң eң çaqsь adamdarьnan mьңdaqan çaңa kadr armiasь — propagandister, lektorlar armiasь qūrьldь, olar būrьnqьdan gөrj de asa zor kycke ainaldь.

Bjzdjң kadrlarьmьz BK(в)P tarixьn yirenumeң, marksistjk-lenindjk teoriaqa çetjlumen lenindjk-stalindjk revolutsialьq teorianь bjledj. Olar bolcevikter partiasьnьң teorialьq negjzjne — dialektikalьq çana tarixi materializmge çetjlude. Bolcevikter partiasьnьң 36 çьldьq kyresjnjң təçribesjnde, olar proletariat partiasь — çaңa tiptj partia, bjzdjң partiamьz qandai ekenj turalь Lenin — Stalin qьlьmьnьң ūlьlьqьn kөrude.

Eljmjzdjң bolceviktjk kadrlarьnьң

çana bykjl eŋbekcjlerdjŋ BK(b)P tarixьn yirenumen, marksizm-leninizm teoriasьna çetjlumen çasaitьn negjzgj qorьtьndьsь — çümьscь tabь Lenin — Stalin partiasь siaqtь, partiasьz çene almas edj. «...Proletariattьŋ revolutsiacьl partiasь bolmasa, proletarlьq revolutsianьŋ çeŋuj, proletariat diktaturasьnьŋ çeŋuj mymkjn emes...» (BK(b)P tarixь, 336 bet).

Bjzdjŋ Oktəbrde çeŋgenjmjzdjŋ bjr sebebj: çümьscь tabь men eŋbekcj carualardь bolcevikter partiasь bastadь.

Bolcevikter partiasь çeŋjmpaz partia. Onьŋ çeŋjmpazdьqьnьŋ kycj — qalq būqarasьmen tьqьz bailanьsьp, çaqьndasa bjletjndjgjnde, onьŋ typkj myddesj — qalq myddesj ekendjgjnde çana qalq jsj ycjn qьzmet jsteitjndjgjnde.

Bolcevikter partiasь kapitalistjk qorcaudьŋ barlьq agentterjne qarsь eltjre soqqь berudj ynemj üiьmdastьrьp otьrdь. Çana eljmjzdj barlьq qiьncьlьqtardan aman saqtap, sotsializmnjŋ çeŋujne, Stalindjk Konstitutsiaqa çetkjzdj. Lenin — Stalin partiasь eljmjzdj sotsializmnjŋ mьzqьmaitьn berjk qamalьna ainaldьrdь, eŋbekcjlerdjŋ materialьq, mədeni xaljn ceksjz gyldendjrdj.

Mjne, qalьŋ būqaranьŋ bolcevik partiasьna, onьŋ danьcpan kəsemj, ūlь ūstazь, kommunizmnjŋ marcalь Stalinge ceksjz syijspencjljgjnjŋ kyctjljgj de osьnda.

Biьlqь çьldьŋ jcjnde eljmjzdjŋ əmjrjndegj jrj oqiqanьŋ bjrj taiauda bolqalь otьrqan eŋbekcjler deputattarьnьŋ çergjljktj sovetterjn sailau bolьp otьr. Būl sailauda da, būrьnqь ətken sailaudaqьlardai, kommunister men partiada çoqtardьŋ stalindjk blogь çeŋetjndjgjne səz çoq. Eŋbekcjler deputattarьnьŋ çergjljktj sovetterjn sailauda tabьstь bolatьndьqьna, bjzdjŋ qalqьmьzdьŋ danqtь Lenin—Stalin partiasьna syijspencjljgjnjŋ taqь da demonstratsiasь bolatьndьqьna senjm tolьq.

Bolcevikter partiasь, onьŋ ūlь kəsemj Stalin bastaqan 183 million sovet qalqь — çeŋjmpaz qalq; çeŋjlmeitjn qalq!

„Krasnы kombinat“

й. QISЬQOV

Ala-taudьң ataqtь alaвьnьң вjrjn «Qarqalь» dep ataidь. Qarqalь вūrьn çan вara almaqan вijk, catqal qūz, asusьz qia, sjresjp qatqan mūz; өmjr-de qarь arьlmaqan, qaharlь aiazdьң or-nьqqan çerj bolqan.

— Eskj Qarqalьnь eske tysjrseң, te-rezesjnde әinek, esjgjnde topsa çoq, çau capqandai çapьrьlьp, çazda caң, qьsta qar вasьp çatqan yiler, ol yiler-den cьqqan cьrьldaqan ças вala, kyң-rengen ananьң dausь, auьr azaptьң otьna өrtenjp, reңkjnen airьlqan әke-njң uhlegenj esjңe tysedj — deidj, qat-tь kyrsjnjp, «Krasnьi kombinat» kol-xozьnьң вjr qariasь.

Cьnьnda da eskj Qarqalьdaqь elde reңk bolmaitьn edj. Bjr çaqьnan qarnь cermigen qazaq вailarь, ekjncj çaqьnan otarçьl patcanьң mūrtь tjkjreigen ci-novnikterj eldjң qanьn syljktei sordь. Qanaudьң cekten asqan qara tynegjn ornattь.

Qazaq eljndegj cūrailь çer — patca-nьң çerjk asь boldь. Oi çerdj өz adamdarьna әperu ycjn zūlьmdьqtьң nece tyrlj aiuandьq әdjsterjn qoldandь. tūrqьn eldj azdьrьp-tozdьrьp, «pen-sionerlerdjң ornь» dep qarapaiьm qalq-tь Qarqalьnьң maңьnan çyrgjzbe-dj. «Pensionerler» Murov, Akimвaev, Kostiukov siaqtь «elge eңвegj sjңgen»-derdjң zərj, qūzqa qatqan mūzdan әrj suьq, әrj qataң tidj. Әвçьlandai ьsqьr-qan çaimauьzdar çerdjң siqьn, eldjң kөrkjn ketjrdj. Ata qonьsьnan auьsьp, susьz cөlde вosьqan el aurtpalьqtьң talai-talai mektebjnen өttj...

...El qozqaldь! Çer sjlkjndj! Qanь вjr вauьrlas el, elden cьqqan er qa-mьqqan qalqqa kөmek qolьnьң ycjn sozdь. Tozaqtьң torьnan вosattь. Ça-ңa өmjr, çaңa dynie qūrdь. Sөitjp вjz-djң el өzgerdj, elmen вjrge çer өz-gerdj! Eldj өzgertken, elge вaqьt вer-gen, almaitьn qamalь çoq, çeңjmpaz bolcevikter partiasь. Çerdi өzgertken de sol partia вastaqan eңвekcj qalq.

Kəzjrgj Qarqalьqa qaracь! Ol kyn-njң syigenj, çerdjң cyigjn cөptj cū-railьsь. Kөkorai calqьn kөk maisa, oi qьrьna tygel өsken вalausa, otьrsaң kөrpe, çantaisaң çastьq, çinasaң mal; çaiqalqan çemjsj çinaqan çiaz, ol jc-seң as, cөldeseң susьn — tausьlmas qazьnanьң ordasь.

Çer вailьqь — el вailьqь. Tek ūq-sata вjlu kerek. Eңвek sjңjrmese, çer de, su da emjrenвeidj. Boiьndaqь asь-lьn aqьtьla cьqarmaidь, çer вailьqьn eңвeksjz paidalanu — ūrlьqqa ūqsaidь. Çerdjң вetjne cьqqanьna qanaqattanu naqьz meceuljk, aram-tamaq, çatьp-jcerdjң jsj.

Çerdjң kөrjktj boluь, el өmjrjne вailanьstь. El вaqьttь bolsa, çer kө-rjktj вoladь.

Әne Qarqalьqa kөz çjвercj, qūla-qan moladai mьçьraiьlьp çatatьn yi-sьmaqtardьң topьraqь da çoq. Olar-dьң ornьna mədenietj өsken, elektorlь sotsialistjk kolxoz qalasьn kөresjn. Qalaqa çaqьndaqan saiьn kөz tartatьn kөrkem yilerdjң kөp ekenj вaiqaladь. Qalaqa kelgen soң kөp ūzamai-aq, kөk catьrlь alasalau aq yidjң maңdaica-sьna, ylken әrjppen әcekeilep çazqan çazuqa kөzjң tysedj. «Krasnьi kombi-

nat kolxozьnьң pravleniesj» degen sөzdj oqisьz. Jcjne kjresjz. Elden erte keljp, brigadirlarmen sөilesjp otьrqan, būrьnqь aul caruacьlьq institutьnьң studentj, M. T. Concorov çoldastь kezdestjresjz. Ol sjzdj çarqьn çyzben qarsь aladь. Өte sabьrlьqpen çai-çapsarьңьzdь sūraidь.

— Çolьңьz bolsьn çoldas — deidj ol, asьqьspen, bөgemeңjz degen keijppen... onьң әbden ьsьlqan jskerljgjne sөzge saraң, jske ceber ekendjgjne kecjkpei-aq tolq senesjz. Sol kezde sjzdjң kөz aldьңьzdan Lenin — Stalin partiasьnьң tәrbielegen mьң-million ças kadrlarьnьң keipj elesteidj. Er өsjrgen eljңe, el tjlegjne sai qьzmet etken erjңe syisjngendei bolasьz.

Sjz sөitjp oiьңьzdь bөgetsjz orьndap qaitьp barasьz. Bjraq, «tәңertең-gj cьqqan soңqь qabardь tьңdaңьzdar» degen Mөskeu qьzьnьң dauьsь erjksjz toqtatadь. Tьңdaisьz. Ūlan-baitaq otanьmьzdьң būrьc-būrьcьndaqь kyn saiьn, saqat saiьn bolьp çalqan tamaca çaңaiьqtьң, batьrlьqtьң, erljktjң aluan, aluan tabьstьң nece tyrlerjn estisjz. Batьs Ukraina men Batьs Belorussiadaqь qanь bjr bauьrlarьmьzdьң polca pandarьnьң tepkjsjnen azat etjljp, çaңa dyniege keljp, çaңaca өmjr syre bastaqanьna quanasьz...

Cet eldegj çūmьscь, carualardьң kyizelujn, çoqcьlьqtьң azabьn tartuьn, qaiьrcьlьq, çūmьssьzdьq, actan өlu kapitalizm dyniesjnde әdetke ainalqanьn esjtkende çjrkenesjz. Өtkeң kyndegj aul ainalasьnan cьqpaitьn acarcьlьq, çūttьң bjzdjң elde alda qacan qarasь өckenj esjңe tysedj. Qūtь qacqan eskj auldьң qūlaqalь tūrqan ьlacьqtarьnьң elesj de çoq. Bәrj çaңa.

Qaraңьzdarcь, tөrt-bes yi adam qasqьrlarьnьң siьsa almai ьrъldasьp otьrqan çerjne, kөrjktj qala salьnьp, onda 3 mьң bastai malь men 500 yi keң siьp otьr. Kolxozcьlar ūlt arazdьqь degendj mylde bjlmeidj. Qaita tatulьqtьң, dostьqtьң ylgjsjn kөresjn. Būl tatu-tәttjljk mol dәulettj, baqьttь adamdarqa qandai çarasьmdь! Kolxozcьlardьң yi tūrmьsьn kөrjңjzcj; baiaqь jcuge asqa, kiuge kijmge çarьmai çyretjn kedeilerdjң tūrmьsь emes. Ol kedeiljk kelmeske ketken. Būlar auqattь, mәdeniettj sotsializm eljnjң kolxozcьlarь. Olardьң qaisьsьnьң yijne barsaңda solqьldaq krovat, tjgjn macina, orьndьq, stol, әdemj kijm, kjlem, taza byijm, 60 yide patefon, 50 velosoped bar. Saiat mьltьqь çoq kolxozcь sirek. Kez kelgen yiden aңnьң, qūstьң ças etjn kezdestjruge boladь. Kolxozcьlardьң kөpcjljk qoldь tovarlarqa, әsjrese, asьl byijmge sūrauь өte zor. Būl tjlektj orьndauqa, kolxozcьlardьң keregjn çetkjzuge tek sauda mekemelerj ylgere bjlsjn deңjz.

Kolxozcьlardьң mәdeni-tjlegjnjң өsuj de orasan zor. Kolxozdьң 500 kjsjljk klubьna kyn saiьn simai ketedj. Mazmūnqa bai, ideiaqa tereң, sotsializm çeңgen otanьmьzdaqь aluan tyrlj çeңjsterjmjzdj, baqьt nūrьna bөlengen Stalin zamanьnьң әrj batьl, әrj batьr, qaitpas patriottarьnьң erljgjn kinofilmnen ynemj kөrjp otьradь. Kөrgen saiьn ruxь kөterjljp, patriottьq sezjmj өsjp, өz otanьna syijspencjljgj būrьnqьdan da arta tysedj. Abьroi ataq әperetjn, daңq cьqaratьn tek eңbek qana ekenjn tysjngen olar kynsaiьn mol tabьsqa, jrj çeңjsterge çetude.

Kolxozcьlardьң ьqьlasьmen tьңdap, qūmarlana qaraitьn bjr nәrsesj; orta mekteptjң çoqarqь klastarьnda oqitьn өz balalarьnьң kycjmen qoiьlatьn drama kruçogjnjң konsertj. Būl өte qьzьqtь өtedj. Basьn balalar bastasa, aiaqьn ylkender aiaqtaidь. Cattьqtьң әnjn cьrqap, baqьttьң bijn bilep yilerjne qaitqandaqь kolxozcьlardьң kөp aitatьn kyrdelj әңgjmelerj — astanaпьң qasьnda otьrsada respublikaqa eңbegj sjңgen artjsterdjң kolxozqa sirek keletjnj.

Kolxozda qat tanьmaitьn, gazet, çurnal aldьrъp oqьmaitьn adam kemde kem. Kolxozdaqь pocta bөljmcesj kyn saiьn kolxozcьlardьң bjr çьldьqьna tūtas çazьlqan 300 dana gazetjn, 36 dana çurnalьn taratьp tūradь. Dynie çyzj әdebietjnjң qazьnasь, klassikalьq cьqarmalardьң kolxozdaqь bibliotekada az, çetjspeitjndjgjn, әsjrese, Goncarov, Cexov, Gogol, Tolstoi, Saltьikov-cedrinnjң cьqarmalarьnьң tygel emes ekenjn aitadь, kolxozcьlar,

Baqsь-balgerlerdjң qarasь өckelj qacan, kөlxozdaqь ambulatoria men auruqana kolxozcьlardьң densaulьqьn saqtauda aitarlьqtai js jsteude, mьqtь taianьc boluda. Әielder bosanatьn yide, çarьq dyniege çaңa kelgen ças' bөbekter çij bolьp tūradь. Olarqa degen qocamet erekce, өitkenj bjzdjң eljmjzde eң qьmbattь kapital adam. Adamnan baqalь zat çoq. Bjzdjң jsjmjz ьnta çjgerjmjz—bərj adam qamь ycjn çūmsaladь. Solai bolqandьqtan da bjzdjң elde adamnьң өsjmj orasan zor. Bjr sifr keltjreikcj: «Krasnьi kombinat» kolxozьnda 1933 çьlь 158 yi, 294 adam bolsa, 1939 çьldьң basьnda 500 yi, 1835 adam bar. Būl sifrdan, bjrjncjden eljmjzde kolxoz stroiьnьң bytjndei çeңgenjn, būrьnqь bьtьraңqь, berekesjz çekemencjktj cariamьң ūiьmdasqan, ylken kycke ainalqanьn kөrsek, ekjncjden — adamnьң өljmj az, өsjmj kөp ekenjn kөremjz.

«Krasnьi kombinat» kolxozь Sovettjk intelligentsianь өsjrude bjr ylken bazaqa ainaldь. 2 bastauьc mekteptj qospaqanda, kolxozdaqь orta mektептjң өzjnde 150 adam oqidь. Al, orta mekteptj bjtjrjp, institutte, universitette oqьp çyrgen, bjtjrjp cьqьp sotsialistjk qūrьlьsta eңbek etjp çyrgen çastardь on-ondap sanauqa boladь.

Kolxozda 3 masterskoi — aiaq kijm daiьndaitьn, aqac ceberlerj çana ūstalar — tьnbai çūmьs jsteidj. Ondaqь masterlar, ceberler zerger — ūstalar kolxozcьlardьң өzderj. Būl-būlma kolxoz өsjrgen mamandarь aulcaruacьlьqьnьң qai salasьnan bolsa da on-ondap kezdesedj. Mal mamandarь men agronomdardь aitpaqanda traktoristerdjң өzj 15. Olardьң jcjnde Xolostov, Iakubin siaqtьlar traktorlardь çөңkerjldjrjp, çosьlta çөnelgende qara çerdjң qьrtьsьn ainaldьrьp, tabiqattьң bermes bailьqьn tartьp alatьn eңbektjң staxanovcь erlerj de bar.

Baqьttьң, bailьqtьң qainar būlaqь, tausьlmas kөzj tek eңbek ekenjn kolxozcьlar çete tysjngen. Sondьqtan da erjnbei, ərj sapalь, ərj өnjmdj eңbek etu kolxozcьlardьң ədetjne ainalqan. Olar maqtanqanda sotsialistjk qūrьlьsta yzdjk etken eңbegjn aitadь. Eңbek erj staxanovcь degen ataqqa ie bolqanьn maqtan etedj. Aulcaruacьlьqьnьң bykjlsoiuzdьq kөrmesjne kandidat bolqan 14 adam, kolxozcьlardьң keremet bailьqtarьn, otanьmьzqa kolxoz stroiь әkelgen naqьz molcьlьqtь aitqanda cattana tysedj.

— Aul caruacьlьqьnьң bykjlsoiuzdьq kөrmesj ūlь mektep boldь — deidj, Çeleznakova çoldas'. — Ondaqь әrbjr pavillion, ərbjr eksponattar çөnjnde өte kөp, өte taldap aitudь kerek etedj. Kolxozcьlardьң auqattь tūrmьsь, səulettj өmjrj aiqьn, anьq kөrsetjlgen... Kөrmege eljmjzden çyzdegen kolxoz qatьnastь. Sonьң jcjnde asqaqtaqan ataqtь Alataudьң keң alaңьnan orьn alqan bjzdjң kolxoz da boldь. Çūrttьң bərj syietjn aport, verni grucevkasь, kandilsinopa, belfer, altьn pormi, zelenkauda, buxarda lemonasь — çyzden asa sortь barqoi, almalarь өsetjn bjzdjң baqcamьzdь kөrgende:

— O cjrkjn, senj kytken kytucj de kytucj-aq eken degen sөzdj kөp adamnan esjttjm. Quanqanьmnan өzjmde aiqailap çjbere çazdadьm. «Emrene barsaң etegjң tola alarsьң» degen Abaidьң sөzjn esjme tysjrdjm. Abroi, ataqtь eңbektjң qana әperetjnjne senjmjm būrьnqьdan da kyceie tystj. Ne kerek, qorьtьp aitqanda: kөrme bjzge kөp nərse yirettj, өmjrge çaңaca qarauqa, өmjrdj çana өlceumen өlceuge yirettj, өzjmjzdjң kyndeljktj jsjmjzge sьn kөzben qaraitьn ettj. Bjz kəzjr kөrmeden alqan təçjribemjzdj өz brigadalarьmьzda qoldanudamьz — deidj, masattana tysjp.

Cьnьnda da, «Krasnьi kombinat» kolxozьnьң mekenj Qarqalь alabьn өrlegende Stalindjk zamannьң gylj çainap, qūlpьrqan baqcasь өzjne erjksjz tartьp әketedj. Qьp-qьzьl alma, ədemj çyzjm, almurt, çide nece tyrlj tamaca çemjstj kөrgende, qalq poeziasьnьң alьbь yc ordendь Çambьldьң:

Çьrlauqa qazьnasь kөp, tjl çetpeitjn,
Esepsjz tau suretj kөz çetpeitjn,
Өrjk, alma, almūrt, çide çemjsterj,
Bjr tatsaң auzьңnan dəm ketpeitjn,

degen өleңj esjңe tysedj. Alataudьң

mol qazьnalь qordalь qoinauьnьn, opьrьlmalь oiьnьn qol timegen bailьqьn aqьl-tegjl aqtarьp. būrъnqь mūz mekenj qia, qūzdь çailau, nu aqactь tu bauьrьn qьstau etuge, tabiqattь çeŋgen erkjn eŋbekke syisjnesjn de, maqtanasьŋ da!

«Krasnьi kombinat» kolxozь eljmjzge, ɵzjnjŋ mədeni egjsjmen auzьŋnan dəmj ketpeitjn tattj çemjsjmen əigjlj. Bjrnece çyzdegen gektar dəndj egjspen baqca egjsterjn qospaqanda tek mədeni ɵsjmdjktjŋ ɵzj: 1933 çьlь 922 gektar bolsa, 1939 çьlь 1236 gektarqa çettj. Mūndaqь bjtjk cьqqan çanьŋ syijp, çerjk astai qūmarlanatьn tattj çemjsterdj çiьp aluqa kolxozdaqь 4 çyk macinasь men ondaqan atarba zorqa ylgjredj.

Kolxozdaqь 4 fermanьŋ — ekj syt fermasь çana ərbjreuj 4 kilogramnan çyn berjp otьrqan qoi fermasьnan tysken kjrjstj qospai, — tek çemjsten tysken aqca çɵnjnde bjr esep cьqaraiьqcь: 1933 çьlь — 729080 som edj, 1939 çьlь — 2.189.000 somqa çettj. Este bolsьn, būl aqca kolxozcьlardьŋ ɵz keregjnen tьs, tek kolxoz bazarьna arnaqan çemjsterdjŋ satьlqanьnan qana tyskenj. Al, əlj satьlmaqan, satьluqa tijs çemjsterj cjrjmeitjn çaqsь çaida saqtaulь. Ol kolxozdьŋ ɵlmeitjn altьn qorь.

«Krasnьi kombinat» kolxozьnьŋ qalq aldьnda maqtanatьn taqь bjr çerj bar. Ol otan qorqau jsjnjŋ kolxozcьlardьŋ eŋ ardaqtь jsjne ainaluь. Azamat soqьsьnьŋ komandirj, zapastaqь starci Leitenant Sokolov çoldas: — eger ertеŋ soqьs bola qalsa, front ceneljn qaita kiemjn. Menjŋ tegeujrjnjm 20 men 25 çastьŋ arasьndaqьdan, 48 ge kelgenjmmen çauqa kəzjr qattь tiedj. Ɵitkenj, 22 çьldьŋ jcjnde boiьma çinalqan kyc — tau domalatьp, darianь terjs aqьzuqa mol çetedj. Tek daŋqtь marcal Klim Vorocilov komanda berse, 183 million qalqpen bjrge, ɵz otanьmьzdь, ɵz baqьtьmьzdь qorqauqa «Krasnьi kombinat» kolxozьnan polk bolmaqan men bytjn bjr vzvod ūiьmdasьp çaudь ɵz territoriasьnda çanьctauqa daiarmьz deidj. Būl sɵz tek Sokolovtьkj emes, barlьq kolxozcьlardьŋ, qalqtьŋ sɵzj. Qalq kolxozcьlar ɵzderjnjŋ myddesjn memlekettjŋ dəuletjn, Stalindjk Konstitutsianь qorqauqa ərqacan da daiьn. Sondьqtan da olar ɵz balalarьnьŋ soqьs texnikasьmen qarulanqanьn, lɵtcik, tankist bolqanьn təujr kɵredj. Osь kolxozdьŋ eskj mycesj Kartacev çoldas lɵtcik-maior bolьp jsteidj. Al, 3 adamь lɵtcikter mektebjn biьl bjtjrjp cьqadь. Balasь armia qatarьna alьnsa, quanbaitьn kolxozcь çoq. Biьldьŋ ɵzjnde osь kolxozdan 20 adam armiaqa baradь. Mjne, olar kɵpten kytken oiьnьŋ ūcьqьna endj çetedj. Məpelep ɵsjrgen ūlь otanьnьŋ baqьtь tuь tjgjlgen gyl baqcasьna dūspannьŋ aiaqьn bastьrmaidь. Qalq tjlegj ycjn qana qьzmet etetjn qalq armiasь — Qьzьl Armianьŋ qatarьn tolqtьradь, qalq ycjn çan-tənjmen aianbai qьzmet etedj. 22 çьldьq ūlь ɵktəbr revolutsiasьnьŋ tabьsьn, çeŋjsjn qorqaidь! Būl kɵrjnjs bjr qana «Krasnьi kombinat» kolxozьnjkj emes, mūndai kolxoz bjzdjŋ elde mьŋ million. «Krasnьi kombinat» sonьn bjrj qana.

Sotsialistjk egjn caruacььqь çeŋjsterjnjŋ sifrlarь

Ygjtcjler men propagandisterge arnalqan materialdar

Aul caruacьlьqьnьŋ вykjlsoiuzdьq kөrmesjne — sotsialistjk egjn caruacьlьqь çeŋjsterjnjŋ вykjl qalqtьq вaiqaubna — SSSR Memlekettjk Plandau Komissiasь çanьndaqь qalq caruacьlьq esep-sanaq Ortalьq Basqarmasь «SSSR dьŋ sotsialistjk aul caruacьlьqь» degen statistjk çinaq daiьndadь.

Çinaqtьŋ sifrlarь men tавlitsalarь kollektivtendjru çūmьsьndaqь stalindjk saiasattьŋ tolьq jske asuьn, kommunist partiasьnьŋ derevnenj sotsialistjk çolmen qaita qūru çөnjndegj ūlь çūmьstarьnьŋ qorьtьndьsьn, ças, gyldengen kolxoz stroiьnьŋ kycjn, quatьn aiqьn dəleldeidj.

Çinaqtьŋ negjzgj materialdarь mьna tөmendegjler (вjrazь tygeldei, вjrazь qьsqartьlьp alьndь).[1]

AUL CARUACЬLЬQ KƏSJP ORЬNDARЬNЬN (caruacьlьqtarьnьn) SAN ESEBJ.

1927 çьlь		1937 çьlь	
Sovxozdar	1,4 mьŋ	Sovxozdar	3,961
Kolxozdar	14,[illegible] mьŋ	MTS	6,358
Kulaktar	1,[illegible] million	Kolxozdar	242,4 mьŋ
Kedei orta carua yilerj	23,7 million	Çeke caruala'dan qalqanь	1,3 million

* * *

1938 çьldьŋ I yieljne kolxozdarqa carualar yijnjŋ 18,8 millionь — çalpь yi sanьnьŋ 93,5 protsentj вjrjgjp otьr. Kolxozdardьŋ egjs kөlemj 1928 çьlqь 1,4 million gektardan 1938 çьlь 117,2 million gektarqa çettj.

Sovxozdardьŋ egjs kөlemj 1928 çьlqь 1735 mьŋ gektardan 1938 çьlь 12.411 gektarqa çettj.

Kollektivtendjru çana sovxoz qūrьlьs saiasatьnьŋ çeŋuj nətiçesjnde вjz dynie çyzjndegj eŋ jrj macinelengen, çaŋa texnikamen qarulanqan aul caruacьlьqьna ie вoldьq.

1938 çьlь, orta eseppen alqanda, вjr sovxozdьŋ egjstjk çerjnjŋ kөlemj 2.691,2 gektar, вjr kolxozdьŋ egjstjk çerjnjŋ kөlemj 484,6 gektar вoldь, al Amerika Qūrama Ctattarьnьŋ вjr caruacьlьq yijnde (1935 çьlь) — 20,2 gektar, Fransianьŋ (1929 çьlь) — 5,7 gektar, Germanianьŋ (1933 çьlь) — 3,5 gektar, Italianьŋ (1930 çьlь) — 3,3 gektar çerj вoldь. (Kolxoz turalь keltjrjlgen məljmetterge kolxozcьlardьŋ yi jrgesjndegj egjstjk çerj men çeke mencjgjndegj maldarь qosьlmaidь; kolxozdardaqь traktorlar MTS tardьŋ traktor park вoiьnca eseptelgen.

1 Pravda gazetj, 1939 ç. aqustьŋ 13.

Kapitalistjk elder turalь keltjrjlgen məljmetter вjr caruacьlьq yige orta eseppen, qanca keletjnjne qarai alьnqan. Kapitalistjk elderdjn kedei-ortaca carua yilerjnjn egjs kөlemjnjn məlcerj men maldarьnьn sanь tablitsada kөrsetjlgendegjden əlde qaida az. Germanianьn da, Italianьn da, barlьq caruacьlьqtarьnьn 0,5 protsentj bolьp otьrqan, jrj pomeccikter caruacьlьqь Germanianьn barlьq çerjnjn 38 protsentjn, al Italianьn barlьq çerjnjn 35 protsentjn ielenjp otьr).

Orta eseppen alqanda jrj qaramaldьn sanь вjr sovxozda 656,4 bas, вjr kolxozda — 64,7 bas, al Amerika Qūrama Ctattarьnьn вjr caruacьlьq yijnde — 10 bas, Fransianьn — 3,9, Germanianьn — 3,4, Italianьn — 1,7 bas keledj.

Orta eseppen alqanda, traktordьn sanь вjr sovxozda — 387,0, вjr kolxozda — 30,8 attьn kycjne teң, al Amerika Qūrama Ctattarьnьn вjr caruacьlьq yijnde — 2,0, Fransianьn — 0,08, Germanianьn — 0,05, Italianьn — 0,08 attьn kycjne teң.

PATCALЬQ RFSEI SOXALЬ FL BOIDЬ, SSSR—TRAKTORLЬ, KOMBAINDЬ, AVTOMOBILDJ EL

	Patcalьq Rese degj carualardьn caruacьlьqь	SSSR—1938 çьldьn basьnda		
		Sovxozdar	Kolxozdar	Orta eseppen alqanda kolxoz, sovxoz bolьnca
		Summasь som esebjmen		
Bjr gektar egjs çerjne kelgenj				
Aul caruacьlьq macinalarь men saimandarь	6	29	25	26
Kombaindar.	bolqan çoq	15	7	8
Traktorlar.	bolqan çoq	51	18	21
Avtomobilder	bolqan çoq	27	8	10
Barlьqь	6	122	58	65

Patcalьq Reseijndegj carualar caruacьlьqьndaqь eңbektjң negjzgj qūralь soxa, çer aqac, aqac plug çana aqac tьrma boldь. 1910 çьlqь qalq sanaqь boilьnca carualar caruacьlьqьnda mьnadai saimandar boldь:

Soxa çana çer aqac . . . . . 7,8 million dana.
Aqac plug . . . . . 2,2 „ „
Temjr plug . . . . . 4,2 „ „
Aqac tьrma . . . . . 17,7 „ „

AUL CARUACЬLЬQЬNDAQЬ MACINA SOSTAVЬNЬN ӨZGERJLUJ

(mьn dana esebjmen)

Macina men saimandar	1910 ç.	1928 ç.	1938 ç. (camalap alьnqan nəljmetter)
Çer çьrtu ycjn kerektj saimandar			
Soxa, çer aqac çana saban (million dana esebjmen)	8,0	4,6	—
At plugь (million dana esebjmen)	7,0	14,0	5,5
Traktor plugь	0,31	9,3	493,5

[1] Parlь

Macina men saimandar	1910 ç.	1928 ç.	1938 ç. (camalap alınqan məljmetter)
Seielka			
Traktor seielkasь[1]	bolqan çoq	0,5	265,5
At seielkasь	323,7	717,9	676,4
Dəndj egjstj çinau ycjn kerektj macinalar			
Dəndj egjs kombainь	bolqan çoq	2 dana	53,8
Traktorge tjrkeletjn bau bailaqьc macina	bolqan çoq	0,1	10,7
Çneika	752,4	1299,7	896,2
Molotilka			
Ylken - kjcjlj	19,5	5,6	130,8
Çal molotilkalar	429,9	552,0	297,4
Texnikalьq egjsterdj çinau ycjn kerektj macinalar			
Traktorge tjrkeletjn qьzьlca qazatьn macina	bolqan çoq	bolqan çoq	19,3
Kən qamtitьn, lən tyte.jn macina	bolqan çoq	bolqan çoq	10,5

SSSR AUL CARUACЬLЬQЬNDAQЬ TRAKTORLAR, KOMBAINDAR, ÇYK AVTOMOBILDER ÇANA DVIGATELDER

(mьn dana esebjmen çьl aiaqьnda)

Traktor parkj	1928 ç.	1932 ç.	1938 ç.
Barlьq aul caruacьlьqьnda	26,7	148,5	483,5
Sonьn jcjnde			
MTS tarda	—	74,8	394,0
Sovxozdarda çana aul caruacьlьqьna kəmekcj kəsjp orьndarьnda	6,7	64,0	85,0
Kombaindar			
Barlьq aul caruacьlьqьnda	ekj dana	14,5	153,8
Sonьn jcjnde			
MTS tarda	—	2,2	127,2
Sovxozdarda çana aul caruacьlьqьnьn kəmekcj kəsjp orьndarьnda	ekj dana	12,3	26,6
Çyk avtomobilder			
Barlьq aul caruacьlьqьnda	0,7	14,2	195,8
Sonьn jcjnde			
MTS tarda	—	6,0	74,6
Sovxozdarda çana aul caruacьlьqьnьn kəmekcj kəsjp orьndarьnda	0,7	8,2	30,6
Kolxozdarda	—	—	90,6
Maimen çyretjn dvigatelder men lokomobilder			
Barlьq aul caruacьlьqьnda	—	28,9	83,8

[1] Dəndj egjs, maqta, qьzьlca seielkalarь.

AUL CARUACЬLЬOԛЬNDAOԛЬ NEGJZGJ ÇŪMЬSTARDЬ MEXANIZATSIALAU

(Barlьq çer kөlemjne, protsent esebjmen)

	1928 ç.	1932 ç.	1937 ç.	1938 ç.
Çazoԛь egjs çerjn aidau				
Soxamen	9,8	—	—	
At plugьmen	89,2	81,0	29,0	28,5
Traktor plugьmen	1,0	19,0	71,0	71,5
Çazoԛь dəndj egjstj egu				
Qolmen	74,4	51,7	14,6	12,8
At seielkasьmen	25,4	28,3	31,1	30,5
Traktor seielkasьmen	0,2	20,0	54,3	56,7
Dəndj egjndj çinau				
Calοԛьmen çana oraqpen	44,4	35,4	10,3	8,5
At inventarьmen	55,4	54,6	45,9	43,1
Traktor inventarьmen	0,2	10,0	43,8	48,4
Sonьn jcjnde egjndj kombainmen çinau	—	4,0	39,8	48,4
Dəndj egjndj bastьru				
Tjikep çana basqa da çabaiь ədjsternen	40,7	60,0	0,6	—
At molotilkasьmen	58,0		5,4	—
Mexanikalanqan molotilkamen	1,3	40,0	94,0	95,0

Aul caruacьlьqьnьn energetikalьq resurstarьnьn strukturasь sotsialistjk egjn caruacьlьqьnьn texnikalьq çaqьnan qūraldanuь turalь aiqьn ūqьm beredj. 1916 çьldьn aqьrьnda patcalьq Reseidjn aul caruacьlьqьnda çūmьs malь (mexanikalьq kycke austьrqanda) barlьq energetikalьq resurstardьn 99,2 protsentj boldь, al 1938 çьldьn aqьrьnda SSSR da, camamen alqan məljmet boiьnca, barlьq mexanikalьq dvigatelder bykjl energetikalьq resurstardьn 69,9 protsentj, çūmьs malь (mexanikalьq kycke auьstьrqanda) — 30,1 protsentj bolьp otьr.

1 GEKTAR ÇERGE SJNJRJLGEN ENBEK

(bjr adamnьn jstegenь çūmьs kynj esebjmen)

	1937 çьlь kolxozdarda			
	Gusenicni traktormen (CTZ)	Dөngelekj traktormen	At-qol çūmьstarьmen	Çeke carualar caruacьlьqьnda 1922-1925 ç.
Çer çertu	0,25	0,41	2,04	2,55
Tьrmalau çana kultivizatsialau	0,05	0,10	0,36	1,15
Egu	0,10	0,20	0,81	1,81
Kombainmen (at-qol çūmьsьmen çinau, bastьru) çinau	0,32	0,48	9,49	14,16
Len tytu	—	6,27	13,25	18,98

III

Sotsialistjk texnikanьn qalq enbegjn qalai saqtaitьnь çana onьn kolxozcьlardьn enbegjn qamcalьqtь çenjldetetjnj çөnjnde inьna tөmengj məljmetterden kөruge boladь. 1937 çьlь MTS

orьndaqan traktor çūmьstarьnda, çьl boiьna 1,9 million qьzmetkerler jsteitjn js çyzjnde çūmsalqan eŋbek 220,8 million adam-kynjne teŋ. Eger osь çūmьstar kolxozda kəljk kycjmen, qolmen orьndalqan bolsa, onda ol çьl boiьna 9,1 million qьzmetker jsteitjn, 1.070,6 million adam-kynjne teŋ bolar edj. Osь çūmьstь çeke mencjktj caruacьlьqta orьndau ycjn, çьl boiьna 12,8 million qьzmetker jsteitjn, 1.505,8 million adam-kynjn çūmsau kerek bolar edj.

Eŋbek ənjmdjljgjn artuь ycjn çana produksianьŋ molaiuь ycjn sotsialistjk aul caruacьlьqьnda asa zor rezervter bar. Erekce misaldar keltjreijk:

1938 çьlь, orta eseppen alqanda, dəŋgelektj bjr traktorqa çartь çer aidau ənjmj 476 gektar çana bjr gusenicni traktorqa carttь çer aidau ənjmj 1.229 gektar bola tūrsa da, dəŋgelektj bjr traktordьŋ çer aidau ənjmj Tatar ASSR nьŋ Aqtanьc MTS da 1.417 gektarqa, gusenicni, bjr traktordьŋ çer aidau ənjmj Rəzan oblьsь, Moçar MTS da 3.784 gektarqa çettj.

1938 çьlь, orta eseppen alqanda, 15 futtь bjr carttь kombain ənjmj 307 gektar bola tūrsa da, Qaraqandь oblьsь Trudovoia MTS da osьndaj bjr kombain 762 gektar ənjm berdj.

Dəndj egjstjŋ ənjmj, orta eseppen alqanda, eljmjz boiьnca, 1933 — 1937 çьldarь bjr gektardan 9,1 sentner bolsa, 1936 — 1937 çьldarь aldьŋqь qatarlь 9.259 kolxoz gektarьnan 16 sentnerden astam ənjm çinap aldь.

SSSR DbN EGJSTJK ÇERJ

(million gektar esebjmen)

	1913 ç.	1928 ç.	1938 ç.	1913 çьloqь men salьstьrqanda 193ɔ ç lqьsь proisent esebjmen
Barlьq egjstjk çer	105,0	113,0	136,9	130,4
Sonьŋ jcjnde:				
Dəndj egjs çerj	94,4	92,2	102,4	108,5
Sonьn jcjnde bidai	31,6	27,7	41,5	131,3
Texnikalьq	4,5	8 6	11,0	244,4
Agorod-baqcalьq çana kartofel	3,8	7,7	9,4	24 ,4
Mal azьqь	2,1	3,9	14,1	671,4
Sonьn jcjnde				
Bjr çьldьq cəpter	0,6	1,2	4,5	750,0
Kəp çьldьq cəpter	1,5	2,4	8,2	546,7

REVOLUTSIAQIA DEIJNGJ EKJNCJ BESÇьLDbQTAQIb ÇANA YCJNCJ BESÇьLDbQTbN BAS KEZJNDEGJ DƏNDJ EGJNNJŃ ƏNJMJ

(orta eseppen bjr çьldьq ənmj; gektar nan sentner esebjmen)

Egjs tyrlerj	1909/1913 çьldarь	1933/1937 çьldarь	1938 ç.
Barlьq dəndj egjster	7,4	9,1	9,3
Sonьŋ icjnde:			
Kyzdjk qara bidai	7,4	9,6	9,7
Kyzdjk bidai	8,7	10,9	11,6
Çazdьq bidai	6,2	8,0	8,9
Ça dьq arpa	8 5	10 0	8,9
Çygerj	10,3	11,6	10,3
Kyrjc	11,2	21,2	19,4
Sūlь	7,9	9,9	9,5

Sotsialistjk egjn carıacьlьqьnьn çaпa stroiь kəzjrdjn өzjnde-aq өzjnjn ūcan-teпjz alqacqь çemjsterjn bere bastadь. Patcalьq Reseijnde dəndj egjstjn orta eseppen çьldьq çalpь өnjmj 1910 çьldan 1914 çьlqa deijn 675,6 million sentnerden arta almaqan edj. *Dəndj egjstjn orta eseppen çalpь өnjmj* 1928/1932 çьldarь 735,9 million sentner, 1933 — 1937 çьldarь 944,7 million sentner, al 1938 çьlь — 949,9 million sentner boldь.

Asa maпьzdь egjstjn — bidaidьn — çaipь produksiasь 1937 çьlь — 1929 çьlqь dəreçesjmen salьstьrqanda 248,2 protsentke çettj. Al, Amerika Qūrama Ctattarьnьn çalpь produksiasь 106,3 protsent, Kanada da 59,8 protsent boldь. Osь uaqьttьn jcjnde maqtanьn çana qant qьzьlcasьnьn çalpь produksiasь yc eseden astam arttь.

Bidai, arpa, kyzdjk, qant qьzьlcasь çana basqa produktь өndjru çөnjnen SSSR dynie çyzjnde bjrjncj orьn alьp otьr.

AUL CARUACЬLЬQЬNЬN ÇALPЬ PRODUKSIASЬ

(million som esebjmen; 1926/27 çьldardaqь baqamen).

	1913 ç.	1932 ç.	1937 ç.	1913/1932 çьldarmen salьstьrqanda 1937 çьlь protsent esebjmen	
				1913 ç.	1932 ç.
Mal caruac lьqь men egjn caruacьlьqьnьn barlьq produksiasь	12607,1	13071,8	20123,0	159,6	153,9
Egjn caruacьlьqьnьn produksiasь . .	8028,1	9779,2	15069,5	187,7	154,1
Sonьn jcjnde:					
Dəndj egjs өndjrjsj	2840,5	3460,9	6351,7	165,4	183,5
Texnikalьq egjs өndjrjsj	781,9	1091,5	1746,3	223,3	160,0
Mal caruacьlьqьnьn produksiasь . . .	4579,0	3292,6	5053,5	110,4	153,5

SSSR BOIЬNCA MAL BASЬ

(million bas esebjmen). Y i e l d e

Maldьn tyrlerj	1916 ç.	1933 ç.	1934 ç.	1935 ç.	1936 ç.	1937 ç.	1938 ç.	1916/1933 çьldardaqьnan salьstьrqanda 1938 çьlqьsь protsent esebjmen	
								1916 ç.	1933 ç.
Çьlqь	35,8	16,6	15,7	15,9	16,6	16,7	17,5	48,9	105,4
Jrj qara mal	60,6	38,4	42,4	49,2	56,7	57,0	63,2	104,3	164,6
Qoi men eckj	121,2	50,2	51,9	61,1	73,7	81,3	102,5	84,6	204,2
Cocqa	20,9	12,1	17,4	22,5	30,5	22,8	30,6	146,4	252,9

SSSR MEN EVROPADAQЬ KAPITALISTJK ELDЕRDJN MAL CARUACЬLЬQЬN SALЬSTЬRU MӨLCERJ

(million bas esebjmen)

	Çьlqь	Jrj qaramal	Cocqa	Qoi men eckj
SSSR (1938 ç)	17,5	63,2	30,6	102,5
Sonьn jcjnde kolxozdar	13,7	16,4	8,0	32,8
Fransia (1937 ç)	2,7	15,8	7,1	11,4
Velikobritanie (1938 ç.)	1,1	8,7	4,4	26,3
Polca (1938 ç)	3,9	10,5	7,5	3,8
Italia (1938 ç.)	0,8	7,7	2,9	11,3
Germania 1935 ç.	3,4	19,9	23,5	7,3

Sovxozdarmen qatar kolxoz mal fermalarь da SSSR da mal caruacььqь өrleujnjn negjzgj bazasь bolьp esepteledj. 1932 çьldьn 1 ianvarьna deijn 63,6 mьn ferma boldь. Būl fermalarda 5.390 mьn bas jrj qaramal, mūnьn jcjnde 2.077 mьn sibr, 2.056 mьn bas cocqa, 1.600 mьn bas qoi men eckj boldь.

1939 çьldьn 1 ianvarьna deijn 406,3 mьn ferma boldь. Būl fermalarda jrj qaramal 12.876 mьn bas, sonьn jcjnde 4.562 mьnь sibr, 6.620 mьn basь cocqa, 27.191 mьn basь qoi men eckj.

1939 çьldьn basьnda 223 mьn kolxozda, iaqni çalpь kolxoz sanьnьn 92 protsentjnde, mal fermalarь boldь. 1938 çьlь, būrьn produktьlь malsьz, 6.911 kolxoz өzderjnde mal fermalarьn ūiьmdastьrdь.

Kolxoz fermalarь jrj mal caruacььqь bolьp tabьladь. Mūnь tөmendegj salьstьru mәljmetterj aqiqattaidь. 1937 çьlь, orta eseppen alqanda, bjr kolxozda 75 bas jrj qaramal, 58 cocqa çana 216 qoi boldь. 1916 çьlь bjr carua yijnde, 2,8 bas qaramal, 1 cocqa, 5,2 qoi boldь, sonьn өzjnde de būl mәljmetke kulak caruacььqь da kjrgjzjljp otьr. Patcalьq Reseijnde kedei-orta carua yilerjn malmen qamtamasьzdandьruь keltjrjlgen sifrlardan ana qūrlьm tөmen. Kedei-orta carualardьn 35 protsentj atsьz, 28 protsentj sibrsьz boldь. 1935 çьlь Amerika Qūrama Ctattarьnьn bjr fermer caruacььqьnda 10 bas jrj qaramal, 6 cocqa, 8 qoi boldь.

KOLXOZCЬLARDЬ MALDANDЬRUDAQЬ ÇƏRDEM

1933/1938 çьldarь kolxozcьlarqa kredit berjp, arzan baqamen satьlqan maldar (mьn bas esebjmen).

Sibr men būzau	6.651
Qoi men eckj	7.011
Cocqa men torailar	25.687

1938 çьldьn өzjnde kolxozdarqa 8.073 mьn cocqa men torai satьldь, būl 1938 çьldьn basьnda kolxozcьlarda bolqan cocqa men torailardьn 63 protsentj.

Kolxozcьlar maldь arzan baqamen satьp ala otьrьp, 6 çьldьq ekonomia, bazar baqasьmen arzan baqanьn aibrmacььqьnьn esebjnen 2 milliard somnan astam aqca aldь.

KOLXOZDARDЬN AQCALAI DOXODЬ EKJNCJ BESÇЬLDЬQTA YC ESEDEN ASTAM KӨBEIDJ.

	1932 ç.	1937 ç.	1938 ç. (camalap alьnqan mәljmetter)
Kolxozdardьn aqcalai doxodь (million som esebjmen)	4567,9	14180,1	16751,6
Sonьn jcjnde:			
Өsjmdjkten	2221,5	9543,4	9742,6
Mal caruacььqьnan	1026,7	2458,1	3586,4
Kolxozdardьn aqcalai doxodь orta eseppen alqanda:			
bjr kolxozqa (mьn som esebjmen)	21,7	58,8	70,6
Bjr kolxoz yijnde (som esebjmen)	311,0	786,0	904,0

EKJNCJ BESÇЬLDЬQTA KOLXOZDARDЬN ÇEKE DOXODЬNЬN ӨSUJ

	1932 ç.	1937 ç.	1932 çьlqьmen salьstьrqanda 1937 çьlqьsь procent esebjmen
Orta eseppen bjr kolxoz yijnde keletjaj:			
Jstegen enbek kynderj	257	438	170,4

	1932 ç.	1937 ç.	1932 çьlqьmen salьstьqanda 1937 çьlqьsь protsent esebjmen
Enbek kynjne alqanь			
Dəndj egjs (pud)	36,6	106,2	290,2
Aqca (som).	108,0	376,0	348,1
Enbek kynjne coqandьq kolxoz caruacьlьqьnan, çeke mencjkterjudegj kөmekcj caruacьlьqtan çana kolxozdan tьs jstelgen çümьstan som esebjmen (doxodtьn zattai bөlegj kolxoz bazarьnьn 1937 çьlqь baqasьmen alьnqan) barlьq çeke doxodь	2132	5843	274

Kolxozdar men kolxozcьlardьn doxodь çьl sanap өsjp keledj. 1938 çьlь, (camalap alqan məljmet boiьnca) orta eseppen alqanda, bjr kolxozdьn doxodь 70 mьn som bolqanda, 11.545 kolxozdьn ərqaisьsь 121 mьn somnan 160 mьn somqa deijn, 9.381 kolxozdьn ərqaisьsь 161 mьn somnan 240 mьn somqa deijn, 8.623 kolxozdьn ərqaisьsь 241 mьn somnan 480 mьn somqa deijn, 1.682 kolxozdьn ərqaisьsь 481 mьn somnan 640 mьn somqa deijn 1.388 kolxozdьn ərqaisьsь 641 mьn somnan bjr million somqa deijn çana 769 kolxozdьn ərqaisьsь bjr millionnan astam aqca aldь.

1937 çьlь, orta eseppen alqanda, bjr enbek kynge berjlgen astьq 4 kilogram boldь. Osьnьn өzjnde 17.589 kolxoz bjr enbek kynge 7,1 kilogramnan 10 kilogramqa deijn, 4.983 kolxoz — 10,1 kilogramnan 15 kilogramqa deijn, 642 kolxoz — 15,1 kilogramnan 20 kilogramqa deijn, 12,6 kolxoz—20 kilogramnan astam astьq berdj.

1938 çьlь bjr enbek kynjne, 1036 kolxoz (camalap alьnqan məljmet boiьnca) 15,1 kilogramnan 20 kilogramqa deijn, 730 kolxoz 20 kilogramnan artьq astьq berdj.

Patcalьq Reseide carualar yijnjn 52 protsentjne azьq-tyljk çetpedj.

SSSR da 1938 çьlь çanа өnjm aldьnda kolxozcьlardaqь yiel aiьnda astьqtьn zapasь ər çanqa 9,3 pudtan qana.

Kolxozdar men kolxozcьlardьn doxodь çьl sanap өsjp keldj. Kolxoz derevnesjnjn materialdьq tұrmьstarьnьn өsuj men mədenietjnjn ərleujn selolarda asa manьzdь tovarlardьn satьlub turalь məljmetter dəleldeidj. 1932 çьlь — 3.001,4 million somnьn, al 1938 çьlь — 6.326,1 million somnьn kezdemesj çana kijmkecegj satьldь.

1932 çьlь — 913,7 million somnьn, al 1938 çьlь 1.493,4 million somnьn aiaq kijmj, 1932 çьlь — 231,5 million somnьn, al 1938 çьlь — 623,4 million somnьn sabьnь, parfumeriasь, sanitaria çana gigiena zattarь, 1932 çьlь — 214,8 million somnьn, al 1938 çьlь — 1.271,8 million somnьn mədeni tovarlarь (kjtap, sport, muzika aspaptarь, foto, radio çana basqalar), 1932 çьlь — 234,8 million somnьn, al 1938 çьlь — 974,8 somnьn ьdьs-caruacьlьq tovarlarь satьldь.

Resei patcalьqьnda carualar doxodtarьnьn 24,5 protsentjn alьm-salьqqa çana pomeccikke arendaqa tөledj; 1935 çьlь Amerika Qūrama Ctattarьndaqь carualar doxodьnьn 25,7 protsentjn alьm-salьqtar men fermerge arendaqa tөledj; kolxozdardьn, kolxozcьlardьn tөlep otьrqan alьm-salьqtarь qoqamdьq caruacьlьqta, çeke kөmekcj caruacьlьqta çana kolxozcьlardьn kolxozdan tьs jstegen çümьsьnьn çalpь doxodьnьn 2,8 protsentj astьqtьn zapasь ər çanqa 9,3 pudtan qana.

SOVXOZDARDAQЬ 1938 ÇЬLQЬ MAMAN ÇANA MAMANDANQAN ÇŪMЬSCЬ KADRLAR

	Mьn san esebjmen
Inçenerler	1,3
Mexanikter	7,01

	mьn san esevjmen
Agronomdar	9,7
Agrotexnikter	5,0[1]
Zootexniktar	8,5
Mal dərjgerlerj	4,0[2]
Traktorister	68,8
Coferlar	33,7
Kombainerler	22,0
Remont çasaitьn çümьscьlar	56,9
Malcьlar	6 ,8
Sau n ьlar	67,8
Büzau vaqatьn lar	19,0
Cocqa vaqatьndar	36,9

1/ 1937 çьlqь məljmet voiьnca

MTS TARDЬN MEXANIKALЬQ KADRLARЬ

(mьn adam esevjmen)

	1934 çьldьn 1/I	1938 çьldьn 1/VI
Traktorister	235	870
Traktor vrigadasьnьn vrigadirlerj	21	1 0
Kombainerler	11	125
Kombainerlerdin çərdemcjlerj	—	100
Coferlar (avtokalonnasь men kolxoz coferlarьn qosqa da)	22	180
Mexanikter	—	33
Macinister (molotilkada, lən iytetin çana vasqa macinalarda jsteitjnj)	—	92

KOLXOZDЬN NEGIZGJ KADRLARЬ

	1938 çьldьn 1/I
Kolxoz predsedatelderj men predsedatel orьnvasarlarь	384389
Teksern komissialarьnьn predsedatelderj	232421
Buxgalterler men esepcjler	24 390
Agronomdar men polevod-texnikter	16113
Өsjmdjk vrigadirlerj	5 8 02
Ta orlь ferma vastьqtarь	18 483
Mal caruacьlьq vrigadirlerj	68335

* * *

Patcalьq Reseide 1914 çьldьn 1 qьnuarьna deijn memlekettjk, qoqamdьq qьzmette 2,1 mьn agronom voldь.

SSSR da 1938 çьldьn aiaqьnda 107,2 mьn agronom, 27,9 mьn zemlemer, çerge ornalastьru qьzmetkerlerj, topograftar, 92 mьn agrotexnikter men zootexnikter, 17,1 mьn mal dərjgerlerj, 65,4 mьn vetfeldcerler çana vasqa mal dərjgerljk orta personaldar qьzmet jstedj.

Ekjncj vesçьldьqtьn çьldarьnda çoqarь dəreçelj vjljm veretjn aul caruacьlьq oqu orьndarьnan 41,6 mьn maman çana orta dəreçelj vjljm veretjn aul caruacьlьq oqu orьndarьnan — 94,4 mьn aul caruacьlьq mamandarь (tamaq өndjrjsj Qalq Komissariatьnьn çoqarь dəreçelj oqu orьndarь men texnikumdarьnsьz) oqьp cьqtь.

DEREVNEDEGJ MƏDENI REVOLUTSIA

Kolxoz stroiьnьn çeŋuj nətiçesjnde deŗevnede naqьz mədeni revolutsia keŋ өrjs aldь. Selodaqь-mekteptjŋ sa-

nь 1914 — 1915 çьlqь 93.770 ten 1938 — 1939 çьlь 153.209 qa deijn, al oqucьlardьn sanь — 6.117,2 mьnnan 22.087,8 mьnqa deijn østj.

Derevnede kəzjr 61.636 kəpcjljk вiblioteka, 95.274 klub mekemelerj, 265 kolxoz-sovxoz teatrь, 18.802 tarplonkesjz kinoustanovka, sonьn jcjnde, 7.236 dьвьstь kino, on mьndaqan bolnitsalar, əiel вosanatьn yiler, вalalar konsultatsialarь, amвulatorialar вar.

* * *

I. EKSPLOATATOR TAPTARDЬN ÇOIЬLUЬ ÇANA SSSR DA SOTSIALIZMNJN ÇENUJ[1]

«...SSSR da ekjncj вesçьldьqtьn negjzgj tarixi mjndetj orьndaldь—eksploatator taptardьn вərj typkjljktj çoiьldь, adamdь adam eksploatatsialauьn çana qoqamnьn eksploatatorlarь men гь», 5 вet).

eksploatatsialanucьlar вolьp вøljnujn tuqьzatьn sebepter tolьq qūrtьldь» («BK(в)P XVIII siezjnjn rezolutsialarь, 5 вet).

SOTSIALISTJK CARUACЬLЬQTЬN SALMAQЬ

(protsent esebjmen)

	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç. (camamen)
Qalq doxodьnda	56,0	94,6	99,3
Bykjl øndjrjs kəsjвjnjn çalpь produksiasьnda . .	89,5	99,55	99,9
Aul caruacьl oqьnьn çalpь produksiasьnda (kolxozcьlardьn kømekcj caruacьlьqьn qosqanda) . .	6,7	80,8	98,8
Sauda kəsjp orьndarьnьn вølcektep satu оборотьnda	86,2	100,0	100,0

Ekjncj вesçьldьqtьn aqьrьnda eljmjzdegj вarlьq øndjrjs fondalarьnьn 98,7 protsentj sotsialistjk — memleketтjk çana kolxoz-kooperativtjk — mencjk boldь.

Sovet qoqamьnьn taptьq sostavь вytjndei øzgerdj. 1937 çьlь eljmjzdegj qalqtardьn 34,7 protsentj çūmьscьlar men qьzmetcjler (1928 çьlь — 17,3 protsent edj), 55,5 protsentj kolxozdьq carualar men kooperativtengen kustarlar (1928 çьlь — 2,9 protsent edj), 4,2 protsentj armia, oqucьlar pensionerler çana вasqalar boldь.

Qalqьmьzdьn 94,4 protsentj sotsialistjk caruacьlьqta jsteidj, nemese sonьmen tьqьz вailanьstь boldь. 1937 çьlь qalqьmьzdьn qalqan вølegj — çeke carualar çana kooperativtenвegen kustarlar men qol ønercjler 5,6 protsent edj (1928 çьlь — 72,9 protsent edj), sodan вerj qalqtьn вūl вølegj taqь da azaidь.

1928 çьlь qalqьmьzdьn 4,5 protsentj kapitalistjk elementter (nepmandar, kulaktar) edj. Kəzjr вjzde eksploatator elementter çoq, olar çoiьldь.

SSSR DЬN QALQ DOXODЬ SONQЬ BES ÇЬLDЬN JCJNDE 2,2 ESE ØSTJ

(1926/ 27 çьldardaqь вaqa вoiьnca, milliard som esebjmen).

1913 ç.	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç. (camamen)	1913 ç. 1938 çьlь 1913 ç.	1933 ç. çьldarqa qaraqanda nece ese artьq 1933 ç.
21,0	28,9	48,5	105,0	5 ese	2,2 ese

SSSR da qalq doxodь orasan zor qarqьnmen øsude:

Qalq doxodь 1929 çьlqьqa qaranda, 1933 çьlь — 168 protsent, 1937 çьlь — 333 protsent, 1938 çьlь — 363 protsent boldь.

SSSR da qalq doxodьnьn øsuj turalь

[1]. Pravda gazetj, 1939 ç. aqūstjn 28.

məljmetterdj bastь-bastь kapitalistjk elderdegj qalq doxodь turalь məljmettermen salьstьrsaq, ol tjptj qьzьqtь ekenjn kөremjz.

Qalq doxodь Amerika Qūrama Ctattarьnda 1929 çьlqa qaraqanda 1937 çьlь — 86 protsent, Velikobritaniada — 119 protsent, Fransiada — 90 protsent, Germaniada — 90 protsent qana boldь.

Sonьmen bjrge, eger sovet eljnde barlьq qalq doxodь eŋbekcjlerdjŋ erkjnde bolsa, al aldьŋqь qatarlь kapitalistjk elderdegj eŋbekcjlerdjŋ qalq doxodьndaqь ylesj өte az — çartьsьaq boladь çana odan da kem.

SSSR DA ENBEK AQЬ FONDASЬ 1933 ÇЬLDAN 1938 ÇЬLQA DEIJN 2,8 ESE, ORTA ESEPPEN ÇЬLDЬQ ENBEK AQЬ 2,2 ESE, ÇŪMЬSCЬLAR MEN QЬZMETCJLERDJŊ SANЬ 1,2 ESE KӨBEIDJ

	1913 ç.	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç. camamen	1913, 1933 çьldardaqьmen salьstьrqanda 1938 çьlь protsent esebjmen.	
					1913 ç.	1933 ç.
Çūmьscьlar men qьzmetcjlerdjn sanь (million adam esebjmen)..	11,4	12,2	22,3	27,8	244,0	124,6
Orta esebjpen çьldьq eŋbek aqь (som esebjmen) . . .	—	800	1566	3467	—	221,4
Enbek aqь fondasь (milliard som esebjmen).	—	9,7	34,95	96,4	—	275,9

Sovetter Soiuzьnda çūmьssьzdьq bjrçola çoiьldь. SSSR dьŋ çūmьscьlarь çūmьssьzdьqtьŋ azabьnan qūtyldь. «Çūmьssьzdьq» degen qorqьnьctь sөzdj bjzdjŋ çastarьmьz kjtaptan çana cet elderdegj tūrmьs-xal turalь baspasөzderde çazьlqan qabarlardan qana bjledj.

Kapitalistjk elderde, 1937 çьldьŋ ekjncj çartьsьnda bastalqan ekonomikalьq çaŋa krizistjŋ nәtiçesjnde çūmьssьzdьq çaŋadan kyceidj.

«Kapitalistjk elderde 1933 çьlqь 30 million adamnan 1937 çьlь 14 million adamqa deijn kemi tysken çūmьssьzdar sanь, çaŋa krizistjŋ saldarьnan kөzjr 18 million adamqa deijn qaita kөterjljp otьr» (I. V. Stalin, «Partianьŋ XVIII siezjnde BK(b)P Ortalьq Komitetjnjŋ çūmьsь turalь eseptj baiandama», 6-bet).

KAPITALISTJK ELDERDEGJ ÇŪMЬSSЬZDARDЬŊ SANЬ

(Kapitalistjk memleketterdjŋ resmi məljmetterj boiьnca; million adam esebjmen)

	1929 ç.	1937 ç.	1938 ç.
Kapitalistjk dynie[1])	6,4	14,4[2]	18,0
Sonьŋ jcjnde:			
Amerika Qūrama Ctattarьnda[3]	1,9	9,0	10,9
Velikobritaniada	1,3	1,5	1,8
Pransiada	0,01	0,4	0,4

Burçuazia statistikalarьnьŋ resmi məljmetterj çūmьssьzdardьŋ js çyzjndegj mөlcerjn cūqьl azaituda.

Çaponiada resmi statistika çūmьssьzdardьŋ sanь 1938 çьldьŋ bjrjncj çartьsьnda 248 mьŋ boldь deidj, sonьmen bjrge burçuazialьq baspasөz, çūmьssьzdardьŋ sanьn 1,3 million dep esepteidj.

Polcada 1938 çьldьŋ qьsьnda çūmьssьzdьq (resmi statistika eseptegen çartь millionnьŋ ornьna) өz qūcaqьna 2,5 million adamdь tartть. Sondьqtan bykjl dynie çyzjndegj çūmьssьzdardьŋ js çyzjndegj sanь (belgjsjz, esepte çoq çūmьssьzdar men kolonialь çana çartьlai kolonialь elderdegj çūmьssьzdar-

[1] 31 el boiьnca
[2] 30 el boiьnca
[3] Amerika eŋbek fedaratsiasьnьŋ baqasь boiьnca.

dь qospaqanda) 18 million emes, 25 millionnan kөp bolьp otьr.

* * *

SSSR da ekjncj besçьldьqtьn bastь çana caruacьlьqtьn cecucj mjndetj — **qalq caruacьlьqьn texnikalьq tyrde qaita qūrudь aiaqtau** — negjzjnen orьndaldь.

103 milliard somqa çaңadan çana qaita qūrьlqan qūrьlьstar çaңadan çūmьsqa qosьldь, būl bjrjncj besçьldьqtaqьqa qaraqanda 2,6 ese artьq. «1917 çьlь өndjrjs kəsjbjnjң bykjl produksiasьnьң 80 protsentjnen artьqь bjrjncj, ekjncj besçьldьqtardьң jcjnde salьnqan nemese, sol çьldardьң jcjnde bytjndei qaita qūrьlqan çaңa kəsjp orьndarьnan alьndь» («BK(b)P XVIII siezjnjң rezolutsialarь», 6-bet).

QALQ CARUACЬLЬQЬNЬN SALALARЬN TEXNIKALЬQ TYRDE QAITA QŪRU

	1913 ç.	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç. camamen	1913, 1933 çyldardaqьmen salьstьrqanda 1938 çьlь protsent esebjmen	
					1913 ç.	1933 ç.
Macina qūrьlьsьnьң çalpь produksiasь:						
1926/ 7 çyldardaqь baqa boiьnca milliard som esebjmen . .	0,9	2,5	9,5	28,1	30,6ese	296,0
Bykjl өndjrjs kəsjbj qūrьlьsьnьң produksiasьmen salьstьrqanda protsent esebjmen	5,7	9,8	20,7	26,5	—	—
Bykjl elektor stansiasьnьң jstegen elektr quatь (million kilovat saqat esebjmen)	1945	6224	16357	39600	20,4 ese	242,1
Aul caruacьlьqьndaqь traktor parkjnjң quatь (mьn at kyc esebjmen)	—	278,1[1]	3209,2	9256,2	—	288,4
Bykjl aul caruacьlьqьndaqь kombain park (mьn dana esebjmen)		1,7[2]	25,4	153,8	—	604,3

Өndjrjs kəsjbjndegj eңbektjң elektr quatьmen qarulanuь ekj esege çuьq kөbeidj (kilovat-saqat elektr quatьnьң bjr çūmьscьqa kelgenj 1928 çьlqь — 2.460, 1932 çьlqь — 3.020 bolsa, 1937 çьlqь 5. 700 kilovat saqat boldь).

Өndjrjs kəsjbjn elektrlendjrudjң koifitsentj (çūmьs məcinalarьndaqь bykjl dvigatel quatьmen elektor mator quatьnьң ara qatьnasь) 1936 çьlь SSSR da 81,6, Amerika Qūrama Ctattarьnda — 76,5 (1929 ç.), Velikobritaniada — 60,0 (1930 ç.), Germaniada — 71,3 (1933 ç.), Fransiada — 60,8 (1931 ç.) boldь.

* * *

Sovet **memleketj ekonomikalьq çaqьnan təuelsjz el boldь.** Sьrtqь saudanьң strukturasь өzgerdj. 1913 çьlь qaita qūrьlqan qūrьlьstar çaңadan çūmьsqa qosьldь, būl bjrjncj besçьldьqtaqьqa qaraqanda 2,6 ese artьq. «1917 çьlь өndjrjs kəsjbjnjң bykjl produksiasьnьң 80 protsentjnen artьqь bjrjncj, ekjncj besçьldьqtardьң jcjnde salьnqan nemese, sol çьldardьң jcjnde bytjndei qaita qūrьlqan çaңa kəsjp orьndarьnan alьndь» («BK(b)P XVIII siezjnjң rezolutsialarь», 6-bet).

aul caruacьlьq cikjzat produksiasьnьң eksporttaqь ylesj 56 protsent boldь. Al, 1937 çьlь aul caruacьlьq cikjzat produksiasьnьң eksporttaqь ylesj 27 protsentke deijn kemjdj. Өndjrjs kəsjbj produksiasьnьң eksporttaqь ylesj 43 protsentten 72 protsentke deijn kөterjldj.

Import çөnjndegj məljmetterde qьzьqtь. Өndjruge çumsalatьn tovardьң 91 protsentj (1913 çьlь — 71 protsentj), al tūtьnuqa çūmsalatьn tovardьң — 9 protsentj (1913 çьlь — 29 protsentj) cetten əkeljndj. Būrьn cetten əkeljnetjn kөptegen tovar endj SSSR dьң өzjnde cьqa bastadь çana cetke cьqarьladь.

Macina qūrьlьsьnьң produksiasьn alaiьq. 1913 çьlь eljmjzde taza import ylesjnjң (osь produksiasьnьң sьrttan əkeljnetjnjnjң sьrtqa cьqarьlatьnьnan artuь) tūtьnuda alqan ornь 44 protsent çana өndjrjs produksiasьnda alqan ornь 77 protsent boldь. 1937 çь-

[1] 19 8 çyldьn 1/X ne deijn.
[2] 1930-çьlь.

lь importtьn ylesj tūtьnu çənjnde 0,9 protsentke deijn, əndjrjs çənjnde 0,9 protsentke deijn kemjdj.

1927/28 çьlь avtomobil taza importьnьn tūtьnuqa çūmsalqanь 68 protsent, traktordьn — 63 protsent, maqtanьn — 37 protsent boldь. 1937 çьlь taza importtьn bykjl osь produksiadaqь ylesj nəlge teŋeldj.

Import tovarlarь eksport tovarьna ainaldь. 1937 çьlь cet elden 412 mьn somqa tas kəmjr, antratsit, koks əkeljndj, al cet elge cьqarьlqanь 31 million somdьq. Avtomobilder men motsikldardьn cet elden alьnqan 1,8 million somdьq, cьqarьlqanь 24 million somdьq boldь.

Eger revolutsiaqa deijngj Reseide 1913 çьlь aul caruacьlьqьnan əndjrjletjn tovarlardьn eksporttaqь məlcerj 67,1 protsent, əndjrjs kəsjвjnen əndjrjletjn tovarlar 32,9 protsent bolsa, al SSSR da 1937 çьlь aul caruacьlьqьnan əndjrjletjn tovarlardьn eksporttaqь məlcerj tek 31,7 protsent qana, əndjrjs kəsjвjnen əndjrjletjn tovarlar 68,3 protsent boldь.

II ƏNDJRJS KƏSJBJ

SSSR da bykjl əndjrjs kəsjвjnjn produksiasь 1929 çьlqь 25,7 milliard somnan 1933 çьlь 45,7 milliard somqa çana 1938 çьlь 106,1 milliard somqa deijn kəвeidj.

1942 çьlь əndjrjs kəsjвjnjn produksiasь 184 milliard som boladь.

SSSR DЬN ÇANA BASTЬ-BASTЬ KAPITALISTJK ELDERDJN ƏNDJRJS KƏSJBJ
(1913 çьlь 100 esevjmen)

Çьldarь	SSSR[1]	Amerika Qurama Ctattarь	Anglia	Germania	Fransia
1913	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1933	380,5	108,7	87,0	75,4	107,0
1937	816,4	156,9	121,9	129,3	101,0
1938	908,5	122,7	113,7	133,6	93,7

SSSR ƏNDJRJS KƏSJPTERJNDE ENBEK ƏNJMDJLJGJNJN ƏSUJ[2]
(1928 çьlqьmen salьstьrqanda вjr çūmьscьqa (əzgerjlmeitjn вaqada) keletjn ənjm)

	1933 ç.	1929 ç.	1913 ç.
Əndjrjs kəsjвj	185,6	223,0	369,6
Sonьn jcjnde:			
Tas kəmjr	179,7	210,6	244,8
Qara metallurgia	223,1	263,2	368,3
Metal qorьtatьn	196,2	278,7	443,6
Toqьma	139,3	164,8	250,6
Dəmdj tamaq (вalьq endjrjs kəsjвjnsjz)	152,7	168,3	293,9

1937 çьlь SSSR əndjrjs kəsjpterjndegj enвek ənjmdjljgj 1929 çьlqьqa qaraqanda, 203 protsent, al kapitalistjk dyniede — 104 protsent, sonьn jcjnde Amerika Qurama Ctattarьnda — 97 protsent, Angliada — 110 protsent, Fransiada — 92 protsent, Germaniada — 110 protsent, Italiada — 95 protsent (kapitalistjk elder çənjndegj məljmetter liganatsianьn çanьndaqь Enвek вiurosьnьkь) boldь.

ƏNDJRJS KƏSJBJNJN ASA MANЬZDЬ SALALARЬNЬN PRODUKSIASЬ

SSSR əndjrjs kəsjвjnjn asa manьzdь salalarьnda ylken əzgerjster boldь.

1938 çьlь **macina qūrьlьsь men metal qorьtatьn** əndjrjs kəsjвjnjn pro-

[1] SSSR əndjrjs kəsjpterj turalь məljmetter jrj endjrjs kəsjpterjne çatad .

[2] 1938 çьlь camamen alьnqan məljmetter.

duksiasь 1913 çьlqьmen salьstьrqanda, 23,2 ese, 1933 çьlqьmen salьsьrqanda, 3 ese, elektr quatь — 20,4 çana 2,4, kөmjr — 4,6 çana 1,7, mūnai men gaz — 3,5 çana 1,4, bolat — 4,2 çana 2,6, ximia өndjrjs kəsjвj — 14,9 çana 2,9, aiaq kijm (vələnkasьz, galocsьz çana botsьz) — 25,7 çana 2,1 өstj.

Kөmjr. 1938 çьlь (1933 çьlь 76 million, 1913 çьlь 29 million tonna cьqarьlsa) 133 million tonna cьqarьldь. Kөmjr cьqaruda çaŋa audandardьŋ salmaqь artьp keledj. 1913 çьlь вykjl kөmjr cьqarьlsa Donbastьŋ alqan ornь 87 protsent edj, al 1929 çьlь onьŋ *kəmjr cьqarudaqь ylesj 77 — protsentke* deijn, 1933 çьlь—67 protsentke deijn, 1938 çьlь—61 protsentke deijn tөmendedj.

Kөmjr cьqarudь mexanizatsialau (1913 çьlь — 1,7 protsent, 1929 çьlь— 24 protsent, 1933 çьlь — 68 protsent bolsa) 90 protsentke deijn өstj.

SSSR da çana kapitalistjk elderde kөmjr cьqarudь mexanizatsialau turalь məljmetter: SSSR da — 90,1 (1938 ç.), Amerika Qūrama Ctattarьnda — 84,8 (вituminozia kөmjrj, 1936 ç.) Velikoвritaniada — 62,7 (1937 ç.), Germaniada — 86,9 (1936 ç.), Fransiada — 76,0 (1934 ç.).

Mūnai. Mūnai өnjmj 1913 çьlqь 9 million tonnadan 1933 çьlь 22 tonnaqa, 1938 çьlь 32 million tonnaqa deijn kөвeidj.

Temjr rudasь. 1913 çьlь 9,2 million, 1933 çьlь 14,4 million tonna өndjrjlse, 1938 çьlь 26,5 million tonna өndjrjldj.

Coiьn. 1913 çьlь 4,2 million, 1932 çьlь 6,2 million tonna qorьtьlsa, 1937 çьlь — 14,5 million tonna qorьtьldь.

Bolat. 1927/28 çьlь 4,3 million, 1932 çьlь 5,9 million tonna qorьtьlsa, 1937 çьlь — 17,7 million tonna qorьtьldь.

Coiьn qorьtu çūmьsь 1929 çьlqьqa qaraqanda, 1937 çьlь SSSR da 364 protsent, Amerika Qūrama Ctattarьnda — 87 protsent, Germaniada — 105 protsent, Velikoвritaniada — 112 protsent, Fransiada — 76 protsent, Çaponiada — (Koreianь qosqanda) —221 protsent boldь. Bolat qorьtu 1929 çьlqьqa qaraqanda, 1937 çьlь SSSR da 365 protsent, Amerika Qūrama Ctattarьnda — 90 protsent, Germaniada (1937 çьlь) 109 protsent boldь.

Tystj metallurgia. Tystj metallurgianьŋ produksiasь (1929 çьlь 295 million, 1933 çьlь 500 million somdьq bolsa) 1938 çьlь 1,7 milliard somdьq bolьp cьqarьldь.

Ximia өndjrjs kəsjвj. 1938 çьlь ximia өndjrjs kəsjвjnjŋ produksiasь 6,8 milliard somdьq bolьp cьqarьldь, būl 1913 çьlqьdan 15 ese, 1933 çьlqьdan 3 ese artьq.

Bьlqarь aiaq kijmder. 1932 çьlь 87 million par cьqatьlsa, 1937 çьlь 183 million par cьqarьldь.

Tamaq өndjrjs kəsjвj. 1933 çьldan 1938 çьlqa deijn ekj eseden astam kөвeidj. Misalь. Qūmceker 1933 çьlь 995 mьŋ tonna өndjrjlse, 1938 çьlь 2,5 million tonna өndjrjldj, nan men вulkalar 1933 çьlь 8 million tonna өndjrjlse, 1938 çьlь 16,6 million tonna өndjrjldj.

III TRANSPORT ÇANA QATЬNAS

SSSR — temjr çoldь ūlь derçava. Temjr çoldardьŋ ūzьndьqь (paidalanuqa вerjlgen) 1913 çьlqь 58,5 mьŋ kilometrden 1938 çьlь 85 mьŋ kilometrge deijn arttь. Өsь uaqьttьŋ jcjnde çyk tasu оvorotь вes çarьm eseden astam өstj. (Būrьn 66 milliard tonna-kilometr вolsa, kəzjr 371 milliard tonna-kilometr), 1933 çьlqьmen salьstьrqanda ekj eseden astam artьq.

1913 çьlь — 132 million tonna, 1933 çьlь — 268 million tonna, 1938 çьlь — 516 million tonna çyk tasьldь.

1913 çьlь — 185 million, 1933 çьlь 927 million, 1938 çьlь—1 milliard 178 million passaçir tasьldь.

Çyk tasitьn poezdardьŋ kommerceski çьdamdьqь saqatьna 13,6 kilometrden 19,1 kilometrge deijn өstj.

1937 çьlь, orta eseppen alqanda, SSSR da tasьlqan çyktjŋ paidalanuqa вerjlgen çoldьŋ вjr kilometrjne keletjnj Amerika Qūrama Ctattarьnan yc esege çuьq (вjrjncj klass temjr çoldar), Germaniadan yc ese (memleketтjk temjr çol qoqamь), Velikoвritaniadan вes esege çuьq (вykjl temjr çol setj) artьq.

Өzen transportь. Өzen transportь-

ŋьŋ paidalanuqa berjlgen su çolьnьŋ ūzьndьqь 1938 çьlь 91 mьŋ kilometr boldь. Osь çolmen 1933 çьlь 45 million tonna çyk, 42 million passaçir tasьlsa, al 1938 çьlь 67 million tonna çyk, 68 million passaçir tasьldь.

Teŋjz transportь. 1938 çьlь 30 million tonna (1933 çьlь 16 million bolsa) çyk tasьldь.

Azamattьq әuc flotь. 1938 çьlь әue çolьnьŋ ūzьndьqь 115 mьŋ kilometr boldь.

46 mьŋ tonna (1933 çьlь 1,5 mьŋ tonna bolsa) çyk, 11 mьŋ tonna (1933 çьlь 2 mьŋ tonna bolsa) pocta, 293 mьŋ (43 mьŋ bolsa) passaçir tasьldь.

Avtomobil parkj. 1938 çьlь avtomobilder 1933 çьlqьdan 6,5 ese kөp (118 mьŋ macinanьŋ ornьna 760 mьŋ) boldь.

Qatьnastьŋ damuь. 1938 çьlь 43 mьŋ poctamt, kontor, bөljmceler, agentstvolar, 155 mьŋ selolьq qat tasucьlar boldь. Telegraf-telefon sьmdarьnьŋ ūzьndьqь (qalqaralьq çana audan jcjndegj selolьq qatьnastar) 1933 çьlь 1,6 million kilometr bolsa, 1938 çьlь 2,4 million kilometr, telefon apparattarь 1933 çьlь 0,6 million bolsa 1938 çьlь 1,3 million boldь.

Telegraf qatьnasь ovlьstь qosqanda qalalar men audan ortalьqtarьnьŋ 96,2 protsentjnde, al telefon qatьnasь — 89 protsentjnde boldь. Audan ortalьqtarьn qosa eseptegende selolьq sovetterdjŋ 77 protsentjnde telefon qatьnasь bar.

IV SOVET SAUDASЬNЬŊ ӨSUJ

(milliard som esebjmen)

Tyrlerj	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç. (camanen)	1933 çьlmen salьstьrqanda 1938 çьlь protsent esebjmen
Bөlcektep satu oboroть	14,6	43,4	126,2	290,8
Kөpcjljk tama ,tandьru kəsjp orьndarь setjnjŋ oboroть	0,6	6,4	12,4	193,7
Kolxoz—carua bazar saudasь	—	11,5	24,4	212,2
Barlьqь	15.2	61,3	163,0	265,9

V. FINANS

SSSR dьŋ memlekettjk biudçetj besçьldьqtarda, 1933 çьldan 1938 çьlqa ceijn 3 esege çuьq өstj.

Doxodtar 1933 çьlь 44,2 milliard som çana 1928/29 çьldarь 8,1 milliard som bolsa, 1938 çьlь 127,6 milliard som boldь. Sotsialistjk caruacьlьqtьŋ doxodь—116 milliard som, qalqtan tysetjn qarçь—10,1 milliard som (memlekettjk zaiom 5,1 milliard çana tөlemder — 5 milliard som) boldь.

1938 çьlь memlekettjk biudçettjn rasxodь (1933 çьlь 40 milliard som bolsa) 124 milliardqa deijn өstj.

Osьnьŋ jcjnen qalq caruacьlьqьn finansьlandьruqa çūmsalqanь 51,7 milliard som. Әleumettjk-mədeni caralardьŋ rasxodtarь cūqьl өsjp, (1933 çьlь 6,1 milliard som çana 1928/29 çьlь 1,5 milliard som bolsa) 35,3 milliard somqa çettj. Osь rasxodtar besçьldьŋ jcjnde 6 esege çuьq kөbeidj. Basqaru çana el qorqau çūmьsьna çūmsalqan rasxodtar (1933 çьlь 3,4 milliard som bolsa) 32,8 milliard som boldь.

VI. KYRDELJ QŪRЬLЬS QARÇЬLARЬ

Sovet memleketj çaŋa qūrьlьstьŋ asa zor programmasьn jske asьrdь. Kyrdelj qūrьlьsqa çūmsalatьn qarçьlar besçьldьŋ jcjnde, 1934 çьldan 1938 çьlqa deijn, өtken besçьldarmen salьstьrqanda, (1929 çьldan 1933 çьlqa deijn 68 milliard som bolsa) 155 milliard som — ekj eseden astam artlь.

VII. ƏLEUMETTJK-MƏDENI QŪRЬLЬSЬ

Ekjncj вesçьldьqtьn çьldarьnda вastauьc çana orta mektepterdegj oqucьlardьn sanь 21,3 millionnan 29,4 millionqa deijn, sonьn өzjnde 5 — 7 klas oqucьlarьnьn sanь ekj ese, 8—10 klas oqucьlarьnьn sanь 15 ese өstj.

1938/39 çьlь вastauьc çana orta mektep oqucьlarьnьn sanь 31,5 millionqa deijn, sonьn өzjnde 5 — 7 klas oqucьlarьnьn sanь, 1932/33 çьlmen salьstьrqanda, ekj çarьm ese, al 8—10 klas oqucьlarьnьn sanь 20 eseden astam өstj.

Besçьldьn jcjnde (1933 — 1938 ç.) SSSR da qalalar men qala tipjnde ornalasqan çerlerde 4.254 mektep, selolьq çerlerde 16.353 mektep salьndь.

1938 çьldьn 25 sentəвrjne 708 çoqarqь dəreçelj mektep вoldь, onda 602.940 student oqьdь, texnikumdar — 3.732, onda 951.884 student oqьdь.

SSSR DAQЬ ÇANA KAPITALISTJK ELDERDEGJ ÇOQJARQЬ DƏREÇELJ OQU ORЬNDARЬNDAQЬ OQUCЬLARDЬN SANЬ

(mьn adam esevjmen)

Elder	1914/15	1928/29	1932/33	1937/38	1937/38 çьlqьmen salьstьrqanda protsent esevjmen	
					1914/15	1932/33
SSSR	112,0	176,6	504,4	547,2	488,6	108,5
Velikoвritania, Germania, Fransia, Italia çana Çaponia	254,2	398,5	453,6	420,7	165,5	92,7

SSSR dьn çoqarqь dəreçelj oqu orьndarьndaqь oqьqan əielder (1938 çьldьn 1 qьnuarьna deijn alьnqan məljmet вoiьnca) Evrcpadaqь kapitalistjk elderdj вytjndei alqanda (Evropa elderjnjn 1936/37 çьlqь məljmetj вoiьnca) ekj ese kөp.

Būrьnqь çana kəzjrgi studentterdjn sostavь turalь məljmetter өte qьzьqtь. 1914 çьlь patcalьq Reseide 8 universitette oqьqan studentterdjn jcjnde 7,3 protsentj — dvorəndar tūqьmьnьn, 31 protsentj — dvorəndar men cinovnikterdjn, 7,4 protsentj — djn ataqьn alqandardьn, 11,4 protsentj — qūrmettj azamattar men kupesterdjn, 24,4 protsentj—meccandar men sexcьlardьn (çūmьscь arasьnan cьqqan aq syiekterdjn[1]) 14 protsentj —kulak verxuckalarьnьn, 4,5 protsentj—вasqalardьn вalalarь edj.

SSSR universitetterj oqucьlarьnьn jcjnde (1938 çьldьn вasьnda) 50,2 protsentj — çūmьscь-carua çastarь, 47,3 protsentj — qьzmetkerler men mamandar çana olardьn вalalarь, 2,5 protsentj — kustarlar men өz вetjnce kəsjp jsteitjnderdjn вalalarь.

Çoqarqь dəreçelj oqu orьndarьndaqь studentterdjn 90,6 protsentj, texnikum oqucьlarьnьn 85,8 protsentj memlekettjk stipendiamen qamtamasьz etjlgen.

1938 çьlь kөpcjljk вiвlioteka 70 mьnqa çettj, вūl 1914 çьlqьmen salьstьrqanda 6 eseden astam, revolutsiaqa deijngjmen salьstьrqanda (вūrьn 9 million вolsa kəzjr 127 million) 14 eseden astam, 1933 çьlqьmen salьstьrqanda 2 eseden astam kөp.

1938 çьlь klubtardьn sanь 96 mьnqa deijn өstj.

Revolutsiaqa deijn 153 teatr вoldь. 1933 çьlь teatrlardьn sanь 551 ge deijn, 1939 çьlь — 787 ge deijn өstj. Kinolardьn sanь (tar plonkeljsjz) 1929 çьlqь 9,7 mьnnan 1939 çьlь 30,9 mьnqa deijn өstj.

SSSR daqь kinonьn sanь Velikoвritaniadan, Germaniadan, Fransiadan, Italiadan çana вūrьnqь Polcadan 1.3 eseden astam, Amerika Qūrama Ctattarьn qosьp eseptegende вjr çarьm eseden astam kөp.

[1] çurnal redaksiasьnan.

1938 çьlь 950 million dana kjtap çana çurnal, 5 milliard tabaq qaqaz ottiskjsj cьqarьldь. Reseide 86,7 million kjtap (çurnaldь qospaqanda) cьqarьldь.

SSSR da, bjr çьldьq tiraçben 7 milliard bolьp 8,5 mьn gazet cьqadь. 1914 çьlь 859 gazet bar edj.

Densaulьq saqtau. Densaulьq saqtau çөnjnde eleulj tabьstarqa çettjk. Ekjncj besçьldьqtьn çьldarьnda aurular koikjsjnjn sanь bjr çarьm ese estj.

1913 çьlqь 175 mьn koikjnjn ornьna 1938 çьlь 672 mьn koikj, 1913 çьlь 20 mьn dərjger bolsa, 1938 çьlь 110 mьn dərjger boldь.

1938 çьlь auruqanalar men əielder bosanatьn yilerdegj koikjler, revolutsiaqa deijngj Reseidegj 6,8 mьn koikjnjn ornьna, 131 mьn koikj boldь. 1937 çьlь iaslderdegj tūraqtь koikjler 724 mьn (1913 çьlь — 0,55 mьn edj),1938 çьlь əielder men balalar konsultatsialarь 4.731 (1913 çьlь — 9 konsultatsia bar edj) boldь.

SSSR DЬN MEMLEKETTJK ƏLEUMETTJK QAUPSЬZDANDЬRU BIUDÇETJNEN ANA MEN BALANЬN DEN SAULЬQTЬN SAQTAUQIA ÇŪMSALQAN RASXODTAR

(million som esebjmen)

Rasxodtьn tyrlerj	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç. (camamen)	1933 çьlqьmen salьstьrqanda 1938ç protsent esebjmen
Çyktj çana bosanqan əielderge berjlgen çərdem	35,7	83,7	880,0	10,5 ese
Çana tuqan balalardь tamaqtandьru çana kytu jsterjne berjlgen çərdem	61,2	63,5	271,0	426,8

Ykmettjn 1936 çьlь 27 yiendegj qaulьsь çarialanqan mezgjlden 1939 çьldьn 1 qьnuarьna deijn kөp balalь analarqa 2 milliard somnan astam çərdem berjldj.

Qalalardьn kommunaldьq caruacьlьq çūmьsьna çūmsalqan kyrdelj qūrьlьs qarçьsь (Kommunaldьq Caruacьlьq Qalq Komissariatь sistemasьndaqь) bjrjncj besçьldьqta 2 milliard som camasьnda, al ekjncj besçьldьqta — 6,5 milliard som boldь.

Vodoprovodь bar qalalardьn sanь 1932 çьlqь 337 den 1938 çьlь 411 ge deijn (revolutsiaqa deijn 215 qalada bolsa) өstj, kanal çyrgjzjlgen qalalardьn sanь 63 ten 107 ge deijn (revolutsiaqa deijn tek qana 23-aq edj), өstj, tramvai qatьnastarь bar qalalardьn sanь (1932 çьlь 51 çana revolutsiaqa deijngj 34 bolsa 74 qa deijn kөbeidj.

VIII. SSSR ENBEKCJLERJNJN MATERIALDЬQ TŪRMЬS XALJNJN ӨSUJ

Osьmen bjrge sovet elj çūmьscьlarьnьn enbek aqьsь da çьldan-çьlqa cūqьl kөterjljp keledj, al kapitalistjk elderde enbekaqь 1929 çьlqь dəreçesjnen tөmen çatьr.

Өndjrjs kəsjpterjnde orta enbekaqь 1929 çьlqa qaraqanda, 1938 çьlь SSSR da — 389 protsent, Amerika Qūrama Ctattarьnda (qorьtatьn өndjrjs kəsjbj) — 85 protsent, Germaniada (өndjrjs kəsjbj men çol qatьnasь) — 79 protsent, būrьnqь Polcada (qorьtatьn өndjrjs kəsjbj) — 79 protsent, Çaponiada (qorьtatьn өndjrjs kəsjbj) — 86 protsent boldь.

Bjzdjn eljmjz əleumettjk-mədeni caralarqa asa kөp qarçь çūmsaidь, sonьn өzjnde osь rasxodtar tөrt esege çuьq өstj. Orta eseppen alqanda, 1932 çьlь çan basьna 61,7 som, 1937 çьlь — 234,7 som, sonьn jcjnde aqartu jsjne 127,4 som, densaulьq saqtau jsjne 60,2 som, əleumettjk qamsьzdandьru men enbek qorqau jsjne — 47,2 som çūmsaldь.

SSSR DЬN MEMLEKETTJK ƏLEUMETTJK QAUPSЬZDANDЬRU BIUDÇETJNEN SANATORIAQJA, DEMALЬS YILERJ MEN PIONER LAGERLERJNE ÇŪMSALQJAN RASXODTAR

(million som esebjmen)

	1929 ç.	1933 ç.	1938 ç.	1933 çьlqьmen salьstьrqanda 1938 çьlь protsent esebjmen
Sanatoria men demalьs yilerjnjn putevkasьnьn telemj (çol rasxodьn qosqanda)	28,9	174,4	824,3	472,6
Sanatoria men demalьs yilerjnjn qūrьlsьna	13,5	63,5	179,5	282,7
Pioner lagerlerj men balalar sanatorialarьna	0,0	9,8	199,5	20,4 ese

ƏLEUMETTJK QAUPSЬZDANDЬRU QARÇЬSЬ ESEBJNEN SANATORIA MEN DEMALЬS YILERJNE ÇJBERJLGENDERDJN SANЬ

(mьn adam esebjmen)

Kersetkjcter	1928/29	1933	1937 ç.	1933 çьlqьmen salьstьrqanda 1938 çьlь protsent esebjmen
Sanatoria men kurortqa çjberjlgenderdjn sanЬ	80,7	176,2	495,8	281,4
Dem alьs yilerjne çjberjlgenderdjn sanЬ (bjrkyndjktj qospaqanda)	466,8	973,9	1750,3	179,7

SSSR çūmьscьlarь, kolxozcьlarь çana basqa eŋbekcjlerjnjŋ materialьq tūrmьs-xaljnjŋ çaqsaruь tovardь tūtьnudь kerek etuj asa zor kyceidj. 1938 çьlь asa maŋьzdь tovarlar 1933 çьlqьdan yc esege çuьq, 1929 çьlqьdan 9 esege çuьq (1933 çьlь 43 milliard som çana 1929 çьlь 14,6 milliard som bolsa, 1938 çьlь 127 milliard somqa deijn) artьq satьldь. 1938 çьlь, 1933 çьlqьmen salьstьrqanda, 23 milliardtьŋ ornьna 75 milliard somnьŋ tamaq zattarь (et çana etproduktьlarь, balьq çana tūzdь balьq, qant, konditerljk zattar) satьldь.

1938 çьlь selolьq tūtьnu kooperatsiasьnьŋ kolxozcьlar men derevnedegj eŋbekcjlerge satqan mebelj, 1933 çьlqьqa qaraqanda, 18 esege çuьq, metaldan çasalqan ьdьstar — 6 ese, parfor ьdьstar — 6 esege çuьq, velosiped — 53 ese artьq.

IX. SOIUZDЬQ RESPUBLIKALARDЬŊ EKONOMIKASЬ MEN MƏDENIETJNJŊ ƏSUJ

ƏNDJRJS KƏSJBJNJŊ ÇALPЬ PRODUKSIASЬ

(1926/27 çьlqь baqa bojьnca, million som esebjmen)

Respublikalar	1932 ç.	1937 ç.	1932 çьlqьmen salьstьrqanda 1937 çьlь protsent esebjmen
SSSR	43.343	95.532	220,6
RSFSR	31.408	69.241	220,5
Ukrain SSR	7.790	17.395	223,3
Belorus SSR	1.018	1.926	189,2
Azerbajçan SSR	1.164	2.368	203,4
Gruzin SSR	503	1.047	208,2
Armən SSR	111	255	229,7
Turkmen SSR	129	253	227,1
Ɵzbek SSR	684	1.668	243,9
Təçjk SSR	51	187	366,7
Qazaq SSR	406	982	241,9
Qьrqьz SSR	79	170	215,2

[1] Prof bjudçettjŋ esebjnen çjberjlgenderdj qosqanda.

1938/39 çьlь bastaшьc çana orta mektep oqucьlarьnьn sanь, 1914/15 çьlmen salьstьrqanda, Ukrain SSR da ekj eseden astam, Belorusta — 4 ese, Gruzinda — 4 eseden astam, Armanda — 8 eseden astam, Tyrkmeniada — 30 ese, Өzbekstanda — 64 ese, Qьrqьz SSR da — 43 esege çuьq, Qazaq SSR da — 11 esege çuьq arttь. Al, Taçjkstanda oqucьlardьn sanь 630 ese arttь.

11 çьldьn jcjnde (1927/28 çьldan 1938/39 çьlqa deijn) mektepterde oqitьn qьzdardьn sanь Tәçjkstanda 9 protsentten 41 protsentke deijn, Qazaqьstanda — 31 protsentten 45 protsentke deijn өstj.

1914 çьlь Gruziada 3-aq teatr boldь, al 1938 çьlь 48 teatr boldь. Өzbekstanda 1914 çьlь 1 teatr, al 1938 çьl 36 teatr, Qazaqьstanda 1914 çьlь 2 teatr, al 1938 çьlь 26 teatr boldь.

IV. Ivan tūsьnda orьs memleketjnjn keneiuj

(Redaksiasьn basqarqan professor V. I. LEBEDEV)

professor S. BAXRUCIN

XVI qasьr, әsjrese IV Ivan Groznьidьn (1547—1584 ç.) patcalьq qūrqan uaqьtь SSSR tarixьnda asa maqьzdь dәujrlerdjn bjrj bolьp tabьladь. Būl uaqьt bjr ortalьqqa baqьnqan feodaldьq kөp ūlttь memlekettjn qūrьlqan uaqьtь edj. Stalin çoldas aitqandai, «Evropanьn cьqьsьnda... bjr ortalьqqa baqьnqan memleketterdjn qūrьluь feodalizmnjn çoiьluьnan olai bolsa, ūlttardьn qūrьluьnan būrьn boldь, būl memleketterdjn qūrьluьn basqorqau tjlekterj (tyrjkterdjn, monqoldardьn, t. b. çorьqь) tezdetken. Osьlai bolqandьqtan būl çerdegj ūlttar damьmadь çana ūlttьq memleketterge ūlasatьndai bolьp dami da almaitьn edj; ol ūlttar ədetce ystemdjk çyrgjzucj, kyctj bjr ūlttan çana bjrnece әlsjz, baqьnucь ūlttardan qūralqan bjrnece aralas, kөp ūlttь burçuazialьq memleketterdj qūrdь».[1]

«Reseide ūlttardь bjrjktjrucjnjn rөljn tarixi çaqьnan qalьptasqan kyctj, ūiьmcьl dvorәndьq soqьs biurokratiasьn bascь etken ūlь orьstar өz moinьna aldь»[2].

Bjr ortalьqqa baqьnqan orьs memleketj qйrьluьnьn ekonomikalьq çaqdailarь

Feodaldьq bьtьraŋqьlьqtьn çoiьluь, bjr ortalьqqa baqьnqan feodaldьq memlekettjn qūrьluь çana onьn kөp ūlttь memleketke ainala bastauь — būl faktьlardьn barlьqь da Cьqьs Evropada XVI qasьrda өndjrjs kycterjnjn edәujr өskendjgjnjn nәtiçesj boldь. Өndjrjs kycterjnjn osьlaica өsuj en aldьmen remeslonьn egjncjljkten bөljnjp cьquьnan bjljndj. XVI qasьrdьn qarsaŋьnda qalalar men derevnelerde ūsaq remeslo өndjrjsj keŋ kөlemde өrkendegen edj. Remeslonnikterdjn kөpcjljgj egjncjljk pen ainalьspaitьn bolьp qalqan edj. Remeslonnikter tek өz өndjrjsjnjn salasьnda qana mamandanqan edj. Novgorod pen Qazan siaqtь ylken qalalarda XVI qasьrda remeslo өndjrjsjnjn 100 den astam tyrj bar edj. Sьrqa, cege, tyireujc çasau jsjne mamandanatьn, kөilek tjgu, capan, becmet, taqь sondailardь tjgu jsjne mamandanatьn masterler boldь.

En aldьmen posadtardьn өsujnjn sebebjne qalalardaqь qalq sanь өsjp otьrdь. Məskeu sol kezdjn өzjnde-aq өte ylken qala bolqan edj. Cet el adamdarьnьn bergen baqasьna qaranda Məskeu Londonnan ylken bolqan edj. Çaŋa qalalar өsjp otьrdь. Al qalalar men remeslo өndjrjsjnjn өsujne bailanьstь astьq pen aul caruacьlьqьnьn produktьlarьn talap etucjljk te artьp otьrdь. Rьinoktarqa arnap tovar өndjru artьp otьrdь, elde әlj de bolsa naturaldьq caruacьlьq basьm bolsa da, tovarlь-aqca, qatьnastarь өrkendep otьrdь. Osьnьn barlьqь aul

[1] Stalin Marksizm çana Ūlt-kolonia məselesj. 65 bet, 1938 çьlqь, basьluь.
[2] Sonda, 10 bet.

caruacьlьqьndaqь өndjrjs kycterinin өrkendeujne tyrtkj bolьp otьrdь. XV qasьrdьn aiaqьnda çana XVI qasьrdьn basьnda yc nəubettj egjske kəcu jsj, carualar eŋbegjnjŋ өnjmdjljgjn arttьrdь. Alaida feodaldardьn aqcalai mūqtaçdьqtarьnьn artuь carualardьn erjksjz eŋbegjnen qosьmca produktьnь neqūrlьm kөbjrek aluqa feodaldardьn tьrьsuьn kyceitjp otьrdь. Obroktь arttьrumen qatar çana carualardь naturaldь obroktan aqcalai obrokka kөcjru men qatar Feodaldar өz egjsterjn arttьrьp otьrdь. XIV qasьrda qana emes, XV qasьrda da barinderdjŋ egjsj bolmacь qana bolqan edj. 1392 çьlь Elena-Konstantin monastьirьndaqь carualardьn moinьna çyktelgen tyrlj barccinalьq çūmьstardьn jcjnde barccinalьq egjstjŋ alqan ornь өte kjckentai edj: carualar monastьirdьn igumenjnjŋ (bastьqьnьn) paidalanuьna berjlgen «ylestj» qana egjp beruge mjndettj edj, al çyz çьldan keijn monaxtar carualardan egjstjŋ altь bөlgenjnjŋ bes bөlegin өzderine egjp, altьncь bөlegjn monastьirqa egujn talap ettj. Taqь da çyz çьl өtkennen keijn, 1602 çьlь, sol monastьirdьn çerlerjnde mьnadai tərtjp ornatьldь: būl tərtjp boiьnca ərbjr «vьit», iaqni bjr qalьptь caruacьlьqqa səikes keletjn bjr caruacьlьq monastьirlьq egjstjŋ bjr desetinasьn aidap beruj tijs boldь. Bjz ekj çyz çьldьŋ jcjnde barinderdjŋ egjsj өte artqandьqьn kөrjp otьrmьz.

Sonьmen, egjs kөlemj edəujr arttь. Sonьmen bjrge pomeccikter lьŋ çatqan çerlerdj barqan saiьn mol iemdene berdj çana onь krepostnoi carualardьn eŋbegjmen aidap otьrdь. Memlekettjŋ ortalьqьndaqь çerlerge qanaqattanbai, olar cьqьsqa qarai Orta Povolçiege qarai boilap enjp otьrdь, tatarlar, mordva, marijster çana өzge qalqtar mekendegen çerlerge enjp otьrdь, oŋ tystjktegj dalalarqa barqan saiьn enjp otьrdь.

Barindjk egjstjŋ өsuj ortalьq pen oŋtystjktegj carualardьn bjr bөlegjnjŋ obroktan barccinaqa kөcujne bailanьstь boldь. Al būl carualardьn eksploatatsialanuьnьn artuьn qana emes, sonьmen bjrge olardь «ekonomikadan tьs zorlaudьŋ» kyceiujn de kөrsetken edj. Carualar barqan saiьn feodaldardьn krepostnoilьq təueldiljgjne tysjp otьrdь. Өitkenj būl kezde «feodaldьq ezucjljktjŋ negjzj qaiqtьŋ çerjn ekspropriatsialauda emes, qaita kerjsjncc, carualardь çerge bailauda boldь»[1]

Olai bolsa, aulcaruacьlьq өndjrjsjnjŋ damuь carualardьn eŋbek өnjmdjljgjnjŋ artuьna bailanьstь bolqan edj; bul carualar feodaldarqa orasan ylken aqcalai obroktь təleuge çana uaqьtьnьŋ kөbjn barinnjŋ egjstjgjnde tegjn çūmьs jsteumen өtkjzuge mjndettj bolqan edj. Mūndai eksploatatsia «ekonomikadan tьs zorlau» çolьmen caruallardь krepostnoilьqqa saludь kyceitu arqьlь paida bolqan edj. «Eger pomeccik carуanьn өz qara basьna biljk çyrgjzbegen bolsa, onda ol nadelge çer alqan çana өz caruacьlьqьn çyrgjzjp çatqan adamqa өz çūmьsьn jstete almas edj»[2].

Alaida өndjrjs ədjsjndegj osь өzgerjster saiasi nadstroika bolqan memlekettjk basqaru jsjn bjr ortalьqqa baqьndьrudьŋ negjzj bola otьrьp, būl өzgerjsterdjŋ өzderj kyctj memlekettjk apparattьŋ ekonomikaqa өtken kyctj əserj arqьlь çyzege asьp otьrdь. Feodaldardьn ystem tabьna carualardь feodaldarqa bjr çolata bekjtjp bere alatьn memlekettjk apparat kerek boldь. Sonьmen bjrge çer iemdenucjlerdjŋ kөpcjljgj boiarlardьn votcinalarьn çana knəzdjkterdj (boiarlar men knəzdjkterdjŋ tolьq pravolь mencjgjnde bolqan çana əkeden balaqa mūra retjnde kөcetjn çerlerdj) patcanьn mencjgjne ainaldьrudь kөksedj, būl çerlerdjŋ patca saraiьnьn uəzjrlerjne — dvorən - pomecikterge məŋgiljktj paidalanuqa berjlujn kөksedj. Al conçar boiarlar men knəzdjkterdjŋ ekonomikalьq kycj bolqan çerdjŋ votcinalьq mencjkte boluьn qiratu jsj olardьn çergjljktj saiasi biljgjn əlsjrete otьrьp, ortalьqtьn biljgjn nьqaitьp otьrdь.

XVI qasьrda remeslolьq çana aul

---

[1] K. Marks pen F. Engels, XVI tom, I boljm, 287 bet.

[2] V. I. Lenin, III tom, 140 bet.

caruacьlьq өndjrjsjnjң bazarqa arnap tovar өndjrujnjң artuь eldegj tovarlь-aqca qatьnastarьn өz betjmen edə-ujr tez өrkendetjp otьrdь. Kupester remeslolьq bүiьmdardь satьp alьp, olardь aң terjlerjne auьstьrьp otьr-dь, al aң terjlerjn cet el adamdarьna satьp otьrdь. Өsken qalalar aul ca-ruacьlьq produktьlardь mol talap ettj, məselen, XVI qasьrdьң orta cenjnde Məskeuge bjr Iaroslov çolьnьң өzj-men qana kynsaiьn 700 — 800 arba astьq pen balьq əkeljnjp tүrqan edj. Məskeudjң sauda oboroty eң ylken edj, onan keijngj orьndь Novgorod, Qazan, Niçni — Novgorod, Iaroslavl, Pskov çana basqa qalalar alqan edj. Elde үzaq sauda basьm bolsa da, jrj kupester — «qonaqtar» — orasan zor kapitaldardь iemdenjp otьrdь. Atь cьqqan Strogonovtar degen kupester bykjl Reseide: Permiden Məskeuge deijn, Arxangelskiden Rəzanqa deijn-gj çerlerde sauda çyrgjzjp otьrdь. Olar өz kəsjp orьndarьnda qainatьla-tьn tүzdь, өz balьq promьisldarьnda aulanqan balьqtь, Sibir qalqtarьnan tonap alqan aң terjlerjn satьp otьrdь.

Çeke rьinoktar 'arasьndaqь baila-nьstar osьlai ornatьlqan edj: bүl bai-lanьstar bүl rьinoktardь bykjlreseiljk bjr rьinokka qosьluьn daiьndaqan edj.

XVI qasьrda çeke oblьstardьң ca-ruacьlьq çөnjndegj oqcaulьqь əlsjre-gendjkten çana bүl oblьstardьң ara-sьnda ekonomikalьq bailanьstar or-naqandьqtan, Soltystjk Cьqьs Resei-degj feodaldьq bytьraңqьlьqtь bjr çolata çoiu mymkjn boldь. V. I. Lenin bьlai deidj: oblьstardьn, çer-lerdjң çana knəzdjkterdjң «tүtas bjr çerge», «qosьluьna», «oblьstardьң arasьndaqь kyceijp kele çatqan aiьr-bas, bjrte-bjrte өsjp kele çatqan to-var ainalьsь, kjckentai çergjljktj rьi-noktardь bykjlreseiljk bjr rьinokka konsentratsialau jsj sebepcj boldь»[1]. Bul protsestjң aiaqtaluьn Lenin «Ca-malap aitqanda» XVII qasьrqa çatqь-zadь. Lenin kөrsetken qүbьlьstьn çaqdailarь XVI qasьrda sөzsjz boldь.

Sonьmen, өndjrjs kycterj men feo-dakdьq өndjrjs qatьnastarьnьң damuь bytьrap çatqan bүrьnqь feodaldьq kjnəzdjkterdjң ornьna bjr ortalьqqa baqьnatьn feodaldьq memlekettjң qү-rьluьna qolailь çaqdai bolьp tabьla-dь. Al oңtystjk pen oңtystjk cьqьsta tyrjkter men tatarlardьң çorьqьnan, batьsta — nemjsterdjң, poləktardьң çana litvalьqtardьң çorьqьnan, Soltys-tjk batьsta — cvedterdjң çorьqьnan qorqanu kerekterj bjr ortalьqqa baqь-natьn kyctj feodaldьq memlekettjң qүrьluьn tezdettj.

Feodaldьq bytьraңqьlьqtьn qaldьqtarь men kyresu

IV Ivannьң taqqa otьruьnьң aldьn-da (1533 ç.) orьs knəzdjkterj Məs-keu ainalasьna kyctj memleket bolьp bjrjktjrjlgen edj. Bjraq feodaldьq by-tьraңqьlьqtьn qaldьqtarь əlj de bolsa өte kyctj edj. Lenin aitqandai «...memleket çeke çerlerge, keide tjp-tj bүrьnqь avtonomianьң jzderjn basqarudaqь airьqcalьqtardь. keide өzjnjң airьqca əskerjn (çergjljktj bo-iarlar soqьsqa өzderjnjң polktarь men barqan edj), airьqca tamoçna cekaralarьn, taqь sondailardь saqtap qalqan knəzdjkterge bөljngen edj»[2].

III Ivannьң çana III Vasilidjң qa-taң bjrjktjru saiasatьnan zian tart-qan jrj feodal boiarlar men bүrьnqь udeldjk knəzdar yc çasьnda əkesjnen airьlqan Ivan Groznыidьң ças caqьn-da өzderjnjң bүrьnqь pүrsattarьnьң bjrsьpьrasьn qaiьrьp aluqa tьrьstь. Ivan Groznыidьn cecesj — үlь Knəgi-na Elena Vasilievna Glinskaia tjrj bolqan kezjnde mүndai əreketterdjң barlьqь da qia baspastan batьl tyrde basьlьp çanьctalqan edj. Kөterjljs ça-sauqa əreket çasaqan udeldjk knəz-dar, ças үlь knəz IV Ivannьң tuqan-darь, onьң əkesj үlь knəz III Vasili-djң jnjlerj uaqьtьnda tүtqьnqa alь-nьp, qamauda çatьp qaza taptь.

Bjraq үlь Knəgina Elenanьң 1538 çьlь kytpegen çerden өluj boiarlar-dьң qolьn aqьttь. Taqqa segiz çasar ças bala otьrdь. Boiarlar biljktj өz qolьna aluqa asьqtь; bjraq olardьң

[1] V. I. Lenin, I tom, 73 bet.

[2] V. I. Lenin, I tom, 75 bet.

arasьnda ьntьmaq çoq edj. Cuiski degen knəzder men knəz Belski өzara arpalьsa kyrese bastadь. Cuiskiler өz çaqtastarьn çinap alьp, Məskeuge kjrjp, saraiqa zorlьq pen endj de өz dūspandarьn tūtqьnqa aldь. Bjraq Cuiskiler өkmet basьnda ūzaq otьrqan çoq. 1543 çьlь on yc çasar Ivan өz naqacьlarь — knəz Glinskilerdjn ygjtteuj boiьnca Andrei Cuiskidj өltjruge būiьrdь, sөitjp өkmet Glinskilerge kөctj. Boiarlardьn biljgj 9 çьlqa taiau sozьldь. Boiarlar çarqadan qūrьla bastaqan memlekettjk sentralizatsiaqa (bjr ortalьqqa baqьnucьlьqqa) qarsь bolqan edj. Olar qalalar men bolьstardь өz tuьsqandarь men çaqtastarьnьn «asьrauьna» bergen edj; olar qoiqan әkjmder qalqtь tonadь. Boiarlardьn bascьsьnьn çoqtьqьmen çana boiarlardьn өctesujmen paidalanьp, tatarlar orьs çerlerjne qьran çapqandai otap tastaitьn çoiqьn çorьq çasadь.

Cuiskidj өltjru Ivanqa onьn biljgjnjn bykjl kycjn kөrsettj. Çьlnamanьn (letopistjn) sөzjmen aitqanda, būl uaqьttan bastap «boiarlar patcadan qorqatьn boldь». 1547 çьlь on çetj çasar Ivan saltanattь tyrde patcanьn ataqьn aldь (patca — orьscasь «tsar» rim imperatorlarьnьn «tsezar» degen atьnan cьqqan çana onьn maqnasь «imperator» degen sөzben bjrdei). Būl arqьlь Evropanьn өzge memleketterjnjn jcjnde Məskeu memleketjnjn manьzь çana Məskeu ūlь knəzjnjn el jcjndegj biljgj ceksjz ekendjgj (samoderçavie) basa kөrsetjlgen edj.

Elena Glinskaia qaitьs bolqannan keijn feodaldьq bьtьrandьlьqtьn keibjr eskj tәrtjpterjne kөcu qalqtьn qalьn būqarasьnьn tūrmьs qalьn өte nacarlattь. Būl 1547 çьlь Məskeude Glinskilerge qarsь kөterjljstj tuqьzdь. Būqan qalanьn edәujr bөlegjn qūrtqan ylken ort sьltau boldь, Məskeu qalqь Glinskiler men olardьn adamdarьnьn qьsьmdarьna cьdai almai, kyijndj. Olar өzderjnjn ezucjlerjn Məskeudj ortedjnder dep aiьptadь, patcanьn әçesj Knəgina Anna Glinskaia siqьr arqьlь Məskeudj ortedj dep aiqailadь. Glinskilerdjn bjrj өltjrjldj, qalqandarь qacьp kettj. Patcanьn өzj өzjnjn Vorobievo (kəzjr Lenin tauь dep ataladь) deitjn selosьna tьqьldь.

Kөterjljstj basьp çanьctaqannan keijn patca çaqa ykmet qūrdь; būl ykmet qalq qozqalьsьn basuqa çana boiarlьq biljktjn saldarьn çoiuqa tijs boldь. Boiarlarqa senbei ol Aleksei Adacevtь basqarucь etjp taqaiьndadь; Aleksei Adacev tuьsь çaqьnan oncama әigjlj emes, bjraq aqьldь çana eptj adam edj. Sarai maqьndaqь bedeldj poptьn qoldauьmen Adacev boiarlardan өzjne kyctj serjkterdj qūrastьrьp, bjrsьpьra reformalar өtkjzdj. Өzjnjn çaqtastarьnan ol «sailanqan radanь» nemese «çaqьn dumanь» qūrdь; būl dumasьz ças patca ecnərsenj cecpeitjn edj. «sailanqan radanьn» kezektegj mjndetj — kyctj өkmettj qūru ycjn barlьq feodaldardь bjr çerge bjrjktjrude boldь. Mūnьn ycjn qьzmet adamdarьnьn jcjndegj baslь kөpcjljktjn — ūsaq dvorən-pomeccikterdjn talaptarьn qanaqattandьru kerek boldь.

Qьzmet adamdarьnьn talaptarь ol kezde Ivan Peresvetov deitjn dvorənnjn cьqarmalarьnan bjljngen edj. Peresvetovtьn oiьnca patca en aldьmen «nөkerlerdjn» iaqni dvorəndardьn qamьn oilauь kerek. Ol dvorəndardь çermen çana aqcalai çalovaniemen qamtamasьz etuj tijs. Çerler çetpegendjkten Qazan xandьqьnьn — «ūçьmaqtai çerlerjn» çaulap aluqa kjrjsu kerek. Dvorəndardь aqcalai çalovaniemen qamtamasьz etu ycjn Peresvetov bykjl memlekettjk doxodtardь patcanьn qaznasьna çinaudь, al mūnьn ycjn «kormlenienj» çoiudь ūsьnqan edj; sot jsjn çolqa salu ycjn zanqar çinaqьn çasau kerek çana paraqorlьq ycjn asa qatanq çazanь belgjleu kerek. Būl caralardьn barlьqьn da tek kyctj өkmettj qūru arqьlь qana çana feodaldьq bьtьranqqьlьqtьn qaldьqtarьn çoiu arqьlь qana өtkjzuge boladь. Al būqan qarsь «çalqau bailar» — boiarlar kvresetjn bolqandьqtan peresvetovtardьn oppozitsiasьn «zəresjn ūcьru» arqьlь basuqa, iaqni olardь өltjruge aqьl bergen edj, өitkenj, onьn sөzjnce.

«osьlaica zəresjn ücьrmaiьnca patcalьqqa ədjldjktj engjzuge bolmaidь». Dvorəndardьn programmasь osьndaü edj. Boiarlardьn bjr bөlegj ustupka çasauqa kөnu kerek ekendjgjn sezdj. Boiarlardьn bül bөlegj Adacevtьn maŋьna bjrlesjp, oqan bjrsьpьra caralardь өtkjzuge çərdemdestj; bül caralar, bjr çaqьnan, patcanьn biljgjn kyceituge, ekjncj çaqьnan dvorəndardьn өte zəru kerekterjn qanaqattandьruqa tijs boldь.

En aldьmen basqaru jsjn qaita qüruqa kjrjsjlgen edj. Büqan dvorəndardьn talaptarь qana emes, en aldьmen basqaru jsjnjn eskj tərtjpterjne qarsь eldegj narazьlьqtьn өsuj sebepcj boldь; bül siaqtь narazьlьq 1547 çьlь Məskeu kөterjljsjnde bjljngen edj. Ystemdjk çyrgjzucj taptarqa qalqtьn çappai acьnuь qauьp tuqьzqan edj. 1549 çьlь Məskeude ruxanilardьn, boiarlardьn çana dvorəndardьn çiьlьsь caqьrьldь, degen məljmet bar; bül çiьlьsta eldj «tьnьctandьru» çөnjndegj caralar talqьlanqan edj. 1550 çьlь çaŋa zaŋ çinaqь cьqtь; bül zaŋ çinaqь sot çümьsьnьn tərtjbjn çana para ycjn berjletjn çazanь belgjlegen edj.

1555 çьlь «asьrau» mylde çoiьlqan edj. Al büqan deijn çergjljktj çerlerde biljk çyrgjzu ycjn əkjmder çjberjljp türucь edj, bülardь qalq өzderjnjn qarçьsьmen «asьraqan» edj. 1555 çьldan bastap əkjmderdjn ornьna barlьq çerde de qalqtьn өzj sailaqan bastьqtar men sudialar bjljk çyrgjzetjn boldь. Doxodtar turadan tura qaznaqa tysetjn boldь. Peresvetovtьn qoiqan tjlekterjne tolьqьnan səikes kelgen osь cara memlekettj basqaru jsjn bjr ortalьqqa baqьndьru çөnjnde jrj qadam boldь.

Münьmen bjrge dvorəndardьn qьzmet etu kycjn çaqsartu çana onьn çauьngerligjn kөteru çөnjnde de caralar qoldanьldь. 1555 çьlь dvorəndardьn əskerljk qьzmetj turalь zaŋ çarialandь. Ieljkke berjletjn pomestianьn qalьptь mөlcerj (150 desetina) belgjlendj; bül pomestiadan pomeccik «tolьq qarulanьp at pen» keluge mjndettj edj. Eger qьzmet adamьnьn çerj kөp bolqan bolsa, ol өzjnjn pomestiasь men votcinasьnьn mөlcerjne qarai, өz qaramaqьndaqь adamdarь tijstj mөlcerde çetjstjrjp türuqa mjndettj edj. Dvorəndardь çümьs jsteitjn adamdarmen qamtamasьz etu maqsatьmen, 1550 çьlqь zaŋ çinaqь carualardьn iesjn «tastap ketujne» cek qoidь. Carualarqa feodaldьn çerjnen tek bjr merzjmde qana, Iuriev kynj qana (eskj stilmen 26 sentəbrde), aul caruacьlьq çümьstarьnьn barlьqь aiaqtalqan kezde keluge rüqsat etjlgen edj; onьn ystjne caruaçer iesjne airьqca poclinalardь (alьmdardь) tөleuge tijs edj. Iuriev kynj turalь zaŋ carualardь çьldьn üzьna boiьna dvorəndardьn çerjne bailap qoiqan edj; al münьn өzj carualardь qattь eksploatatsialauqa mymkjndjk bergen edj. Carualardь bjrte-bjrte krepostnoilarqa ainaldьru maqsatьmen çyrgjzjlgen çoqarьda kөrsetjlgen caralardьn barlьqь da üsaq çana ortaca feodaldardьn (dvorəndardьn) myddelerjn kөzdegen edj. Sonьmen qatar bül caralar ystemdjk çyrgjzucj taptьn diktaturasь retjnde patcanьn өkmetjn kyceituge dem bergen edj.

Orьstьn ülttьq memleketjnjn kөp ülttь memleketke ainaluь

IV Ivannьn patcalьq ete bastaqan uaqьtьnьn qarsaŋьnda bykjl Soltystjk Cьqьs Resei bjrjgjp bolqan edj. Ivannьn tüsьnda kөrcjles qalqtardь baqьndьru, olardьn çerlerjn çaulap qaratьp alu çana orьstьn ülttьq memleketjn kөp ülttь memleketke bjrte-bjrte ainaldьru jsj bastaldь. «Sailanqan rada» Qazan xandьqьn çaulap alu jsjne kjrjstj. Bül qandьq Altьn Orda ьdьraqannan keijngj Orta Volga boiьndaqь tatar memleketj edj. Onьn ortalьqь Qazan qalasь boldь; Qazan Kama өzenjnjn Volgaqa qüiatьn çerjnjn maŋьnda ornalastьrqan. Qazan xandarь Orta Volgada türqan udmurttardь, cuvactardь, mordvanь çana Aq өzen boiьnda kөcjp çyrgen bacqürttardь bilegen edj. Dvorəndardь çermen çana krepostnoi carualarmen qamtamasьz etu kerekterjmen qatar Qazan xandьqьn

17521-39

çaulap aluqa itermelegen basqa negjzgj sebepter de boldь. Qazan tatarlarь ortьstьң jrgeles çerlerjne ynemj çorьq çasap otьrdь; ol çerlerdj qьran çapqandai otap, tolьp çatqan adamdardь tūtqьnqa alьp, өz çerjne өketjp otьrdь, soitjp eldjң өndjrucj kycterjnjң өsujne çana memlekettj nьqaitu jsjne orasan zor zian keltjrjp otьrdь. Onьң ystjne Qazan Kaspi teңjzjne aparatьn Volga çolьnьң çana olarqa aparatьn çoldardьң kjltj boldь. 1550 çьlь Qazanqa qarsь ylken çorьq ūiьmdastьrьldь; būl çorьqtьң nәtiçesjnde Volganьң taulь çaqьndaqь mari eljnde Sviaçski qalasь salьndь; būl qala Qazannьң maңьnda salьndь. Buqan deijn Qazan qandarьna alьm (aң terjlerj men alьm) tөlengen taulьq marister mәskeu patcasьna baqьnuqa kjrjptar boldь. Kelesj çьlь Mәskeu әskerj Sviaçski qalasьna syiene otьrьp, Volgadan өtjp Qazandь qamap aldь. Kyc çaqьnьң teң emestjgj tьm badьraiьp kөrjnjp tūrdь. Mәskeu armiasь 150 mьң adamnan qūralqan edj çana artelleriamen çaqsь çabdьqtalqan edj. Cet el inçenerlerjnjң çәrdemjmen Qazan okoptarmen qorcalqan edj, qalanьң dualdarьna qozqalatьn mūnaralar çaqьndatьlqan edj, dualdarqa aparatьn çer astьndaqь orlar qazьlqan edj. Qaladaqь tatarlardьң әsker sanь bar bolqanь 30 mьң edj. Sөitse de Qazan bjr çarьm ai boiьna qūlamai tūrdь. Aqьrьnda qalanьң dualdarьn dөrjmen tas-talqan etjp, 1552 çьlь 2 oktөbrde Qazanqa cabuьi çasap, qaratьp aldь. Erkekterdjң barlьqь derljk eltjrjldj. Әielder men balalar qūldьqqa alьndь. Bjraq kyres Qazan qūlaqannan keijn de toqtatьlqan çoq edj. Çergjljktj qalqtar: tatarlar, mariler, udmurttar, cuvactar, mordva çaulap alucьlarqa qarsьlьq kөrsete berdj. Tek bes çьl ūdaiь kyres çyrgjzjlgennen keijn çergjljktj feodaldarqa para beru arqьlь qana olardь, orьs patcasьnьң çaqьna qaratьp aluqa sөtj tystj. Būrьnqь Qazan xandьqьnьң çerlerj Mәskeudjң qьzmet adamdarь men ruxanilarqa y'estjrjljp berjldj. Onьң qalqь krepostnoilarqa ainaldьrьldь. Qazan çaulap alьnqannan keijn Mәskeuge bacqūrttar da baqьndь.

1555 çьlь Sibir xandьqьnьң bileucjsj Edjger өzjn Mәskeudjң vassalь (әskerj, nөkerj) dep tanьp, Mәskeu patcasьna çьl saiьn alьm tөleu tural mjndetjn moinьna aldь. Bjraq kөp ūzamai Kөcjmqan Edigerdj өltjrjp Sibirdj bilep aldь. Sibirdj qaratьp alu jsj IV Ivannьң patcalьq qūrqan uaqьtьnьң aiaq cenjnde, Ermaktьң 1581 çьlqь ataqtь ekspeditsiasьnan keijn bastaldь. Al Batьs Sibirdj bjr çolata qosьp alu jsj onьң mūragerlerj Feodor men Boris Godunov patcaiьq qūrqan kezjnde Sibir xandьqьn mekendegen qalqtar: tatarlar, mansi (voguldar) çana xate (ostәktar) orьs patcasьna baqьndьrьlqan kezde çyzege astь.

1556 çьlь, Qazandь qaratьp alqanьna tөrt çьl өlkennen keijn Mәskeudjң qьzmet adamdarь noqai tatarlarьnьң xanьn quьp çjberjp, olardьң astanasь bolqan Astraxan qalasьn qaratьp aldь. Sөitjp Volganьң bykil aqьsь Mәskeudjң qolьnda bolьp cьqtь.

Astraxandь qosьp alu Kөspi manьndaqь elderge, aparatьn çoldardь acьp berdj. Soltystjk Kavkaz knәzderjnjң өzara çançaldasuьmen paidalanьp, Ivan Terek өzenjnde qala saldьrdь, bjraq Tyrkianьң qьsьmьmen onь būzuqa kjrjptar boldь.

Qazan men Astraxandь qaratьp alьp, Mәskeu memleketjne Qьrьm xandьqьmen kyres çyrgjzuge tura keldj. Qьrьm tatarlarь өzderjnjң çerlerjmen cektes bolqan çerlerge çorьq çasap, mьңdaqan adamdardь tūtqьnqa alьp, Tyrkiaqa satьp otьrdь. Oңtystjk cekaralardь osь çorьqtardan qaupsьzdandьru ycjn qamaldar salьndь, ol qamal Tula «qamalь» dep ataladь, būl qamaldьң tyrj — aqactan casalqan bjrsьpьra qorcaular, dualdar çana өzge qamaldar edj.

Tatarlardь qadaqalap otьru ycjn dalaqa otrәdtar çjberjljp tūrucь edj; būl otrәdtardь stanitsalar dep de ataucь edj. Dalada kyzet punktterj de çasalqan edj. Stanitsalьqtar aqac basьna cьqьp, çaulardь qadaqalaucь edj; aqactьң çanьnda onьң çoldastarь ert-

teulj attarьmen tūrucь edj. Alьstan вūrqьraqan caң kərjngende-aq ol tatarlardьң attь əskerlerjnjң çaqьndaqandьqьnьң belgjsj edj; sonda stanitsalьqtardьң вjrj ekjncj kyzet punktjne osь qabardь beruge attanьp, onan əzge kyzet punkttarьna osь qabardь вjldjrjp otьrucь edj. Səitjp tatarlardьң kelgendjgj turalь qabar Məskeuge çalma-çan çetjp, daiьn tūrqan armianь tez mobilizatsialauqa mymkjndjk beretjn edj.

Qazandь çeңgennen keijn dvorəndar men IV Ivan əzjnjң nazarьn Baltьq maңьndaqь elderge audardь. Livoni (Liv degen qalqtardьң atьnan cьqqan) degen atpen əigjlj bolqan Baltьq teңjzjnjң cьqьs çaqtaqь çaqalauьn XIII qasьrda-aq nemjsterdjң «təbet rьitsarlarь» basьp alqan edj; būlar būl çerde əzderjnjң Livonski orden dep atalqan memleketjn qūradь. Eң aldьmen litvalьqtar men slovən tūqьmdarь mekendegen Baltьq maңьndaqь çerlerdj basьp alьp, Livon ordenj Məskeu memleketjnjң Batьs Evropamen sauda çana mədeni bailanьs çasauьna kedergj çasadь. Teңjz çolьna qol çetkjzu tek Livonianь çeңu arqьlь qana mymkjn boldь.

Livonianь qaratьp aluqa çalqьz Məskeu emes, sonьmen вjrge Livoniamen kərcjles əzge elder de: Polca, Litva, Cvetsia, Dania da ūmtьlqan edj; būl memleketter Məskeudjң arttа qala berujn kəksedj.

Teңjz çolьn Livonia men Litva bəgegendjkten Məskeu Batьs Evropamen qatьnas çasau çənjnde osь elderge çalьnьctь edj. Baltьq maңьndaqь nemjster, litvalьqtar, cvedter çana poləktar batьs evropalьq mamandar men texnikterdjң Məskeu patcasьna keljp qьzmet jsteujne ynemj kedergj çasap otьrdь, çana Məskeudjң batьs evropalьqtarьmen sauda jsjn ərkendetujne bar kycterjmen kedergj çasap otьrdь. Livon porttarь Riga, Revel, Narva orьs kopesterjne cet eldermen əz betjmen sauda çyrgjzujne çol bermedj çana sauda jsjn əz qolьna tysjrjp aluqa tьrьstь.

1558 çьlь ianvar aiьnda IV Ivan Livoniaqa qarsь soqьs əreketterjn вastadь. Bjrnece aidan keijn Livonianьң eң bastь porttarьnьң вjrj bolqan Narva qaratьlьp alьndь. Odan soң Derpt qūladь. «German gradtarь» вjrjnen soң вjrj Məskeu əsker basьlarьna qaratьlьp otьrdь. Məskeu əskerjnjң cавиьlьna tətep bere almai Livonia ьdьrap qūladь. Məskeu əskerjnjң tabьstarьnan sasьp qalqan kərcjles elder Livonianьң jsterjne aralasьp ketti: Revel Cvetsianьң qolьnda bolьp cьqtь, Ezel aralь — Danianьң qolьnda bolьp cьqtь. Livonianьң qalqan bəlegjn Litva əzjne qosьp aldь. «Təbet rьitsarlardьң» Livon ordenьnьң magistrь (bastьqь) Litvanьң ūlь knəzjnjң vassalь retjnde tek Kurləndianь qana saqtap qaldь. Livonianь bəljsu soqьstьң sozьluьna sebepcj boldь, al būl çaqdai Məskeu memleketjnjң jckj kyijne kesjrjn tigjzdj.

Patcanьң çeke əz basь bilgjnjn kyceiuj çana opricnina

Dvorəndar men patcanьң əz oiьnca «sailanqan rada» Livoniadaqь soqьstь çeterljktei çjgerlj tyrde çyrgjzbedj. Ivan patca men «sailanqan radanьң» arasьndqь keljspeucjljk Qazan çeңjsjnen kəp ūzamai-aq bastaldь. Adacev pen Silvestr barlьq jster çənjnde patcadan çasьrьp, əzderjnjң çaqtastarь bolqan boiarlarmen aqьldasьp otьrdь. Boiarlardьң kjckentai gruppasьnьң myddesjn kəzdep, patca əkmetjnjң ərjsjn tarьltuqa osьlaica tьrьsuqa qьzmet adamdarьnьң — dvorəndardьң qalьң kəpcjljgj qattь qarsьlьq çasadь.

1560 çьldьң basьnda Adacev Məskeuden ьqьstьrьlьp, çaulap alьnqan Livon qalalarьnьң вjreujne əsker basь bolьp belgjlendj. Mūnьmen qatar Silvestr aidalьp, monastьirqa çjberjldj. Būlardьң вjr talaiь Litvaqa qacьp Məskeu memleketjnjң dūspandarьna keljp qosьldь. Opasьzdardьң qatarьnda Livoniadaqь orьs armiasьn basqarqan knəz Kurbski de boldь. Ol 1564 çьlь əz otanьnьң çaularьna, Litvaqa qacьp bardь. Kurbskidjң jstegen qianatь qianat jsteucjlerdj — conçar boiarlar men knəzdardь çaңadan əljm çazasьna kesuge, olardь qudalauqa sebepcj boldь.

Livoniada bastalqan sətsjzdjkter

biljktjң patcanьң çalqьz өzjnde boluь turalь meselenj, boiarlardьң oppozitsiasьn çana feodaldьq вьtьraңqьlьqtьң barlьq qaldьqtarьn çoiu turalь məselenj өte qattь qoiqan edj. IV Ivan 1565 çьldьң basьnda memlekettj basqaru jsjn qaita qūrqanda osь maqsattardь kөzdegen edj.

Өz ainalasьndaqь boiarlarqa senbei, patca dvorəndardьң arnauly otrədьnan qarauьl alьp, Məskeuden kenetten ketjp qaldь. Ol patcanьң qamalьmen qorcalqan Aleksandrovka degen slobodaqa keljp tysjp, ol slobodadan Məskeudegj mitropolitke boiarlardьң opasьzdьqь çazьlqan gramotanь çjberdj; ol gramotada qianatcьlardь aracalaqandьqь ycjn ruxanilarqa da mjn taqьlqan. Patca osьnьn saldarьnan men taqtan bezemjn dedj. Məskeu kupesterj men qalqqa arnaqan gramotasьnda patca «menjң sjzderge taqarlьq ecbjr mjnjm çoq» dep çazdь.

Boiarlar өkmettj өz qolьna tysjrjp alu mymkjndjgjnen qorqьp qalqan astana qalqь memleket jcjnde patcanьң bjr ьңqai biljgjn nьqaituqa baqьttalqan çaңa tərtjpterdj ornatuqa tez kөndj. Qarapaiьm adamdar — qalq patcaqa qianat etken boiarlar çaqьnda emespjz, patcaqa olardь qūrtuqa çərdemdesemjz dep aiqailadь. 1565 çьlь fevral aiьnda Groznьi Məskeuge qaitьp keldj.

Memlekettjn bykjl territoriasь ekige bөljndj: bjr bөlegj Zemccina boldь; zemccinada basqaru jsj boiar dumasьnьң qolьnda qaldь; būl duma jsjn patcanьң bascьlьqьmen çyrgjzdj; ekjncj bөlegj opricnina, iaqni patcanьң өz biljgjndegj çerler boldь. Məskeu qalasь Zemccina men opricnina arasьnda bөljngen edj. Opricnina jrj feodaldardьң çer iemdenucjljk çөnjndegj qūdьrettjljgjn bjr çolata qiratuqa çana ūsaq pamestialь carualardan kyctj ortalьq memleket syiene alarlьq kadrlar çasauqa tijs boldь. Jrj feodaldar, əsjrese udeldjk knəzdardьң ūrpaqtarь əlj de bolsa saiasi qūdjretjljkten airьlqan çoq edj. Mūndai kyi qūralьp kele çatqan bjr ortalьqqa baqьnatьn feodaldьq memlekettjң myddelerjmen siьspaitьn edj. Sondьqtan opricninanьң territoriasьnan barlьq knəzdar men boiarlar qublqan bolatьn. Olardьң votcinalarь «patcanьң paidasьna» alьnqan edj. Būl votcinalardьң ornьna olarqa calqai çatqan oblьstardan çer berjlgen edj; būl oblьstarda olardьң ecqandai saiasi bailanьstarь çoq edj. Olardьң burьnqь votcinalarь ūsaq dvorəndarqa ylestjrjljp berjlgen bolatьn, būl ūsaq dvorəndardan «opricnikterdjң» airьqca korpusь qūrьlqan bolatьn.

Opricnikterdjң bastь mjndetj — feodaldьq вьtьraңqьlьqtьң qaldьqtarьn çoiu edj. Ūsaq pomestialь dvorəndardan opricnikter qūrastьrьlqan bolatьn; boiarlarqa qarsь kyreste patca osь ūsaq pomestialь dvorəndarqa syiengen bolatьn; bul kyreste būlar өzderjnjң myddelerjn kөzdep patcanь qoldaqan bolatьn. Opricnikterdjn çərdemj arqasьnda patca jrj feodaldardь bjr çolata qiratty. Ol өzjnjң çaularьn aiausьz өltjrjp otьrdь, feodaldardьң barlьq çoqarqь sloiьn qьrьp otьrdь, olardьң «barlьq tūqьmьn» qaldьrmai, ças balalarьna deijn өltirjp qana qoimai, sonьmen bjrge olardьң malailarь men carualarьn da өltjrjp otьrdь.

Çai vassaldar men ruxani vassaldardьң patcaqa qarsь kyres çyrgjzu ycjn bjrjgu çөnjnde çasaqan өreketj oilaqan çerden cьqpadь. Kolьicev degenderdjң ataqtь semiasьnan cьqqan mitropolit Filip boiarlardь aracalauqa өreket çasaqan, bjraq qьzmetjnen tysjrjljp monastьirqa aidalьp qūpia tyrde, өltjrjlgen balatьn. 1567 çьlь camasьnda boiarlardьң ylken zagovorь çasalqan edj; bjraq būl zagovor əigjlenjp, oqan qatьnasqandar өltjrjlgen bolatьn. Zagovorqa ūlь Novgorod ta qosьlqan bolatьn; Novgorodta burьnqь saiasi dervestjktjң traditsialarь əlj çoiьlmaqan edj. Novgorodtaqь qalqtьң çoqarqь sloilarь arxiepiskoppen bjrge opasьzdьq çasap, Litvaqa çalbarьnьp, onьң çaqьna cьquqa daiьn edj. 1570 çьlь qьnnar aiьnda patca Novgorodqa ylken çazalaucь ekspeditsianь çjberdj. Bes çetj boiьna opricnikter Novgordtьqtardan çauap alarda olardь qinap, Volxov өzenjne tastap, suqa batьrьp otьrdь. Qala tonalqan bolatьn.

Opricnina ūsaq çana ortaca dvorəndardьң taptьq myddelerjne səikes

kelgen edj. Opricnina arqьlь dvorəndar өzderjnjn çerge qoçalьqьn molaitьp otьrdь, өitkenj olarqa boiarlardan konfiskatsialanьp alьnqan çerler berjljp otьrdь. Dvorəndar carualarqa çasaitьn qьsьmdь kyceitu ycjn de opricninanь paidalanьp otьrdь. Opricnikter tjptj, zaq çinaqьnda kөrsetjlgen ereçelerdj būza otьrьp, carualardь өz çerlerjne kөcjrjp otьrdь; onьq ber çaqьnda turadan tura zorlьq çasap otьrdь, өz erkjmen kөckjsj kelmegen carualardьn yilerjn өrtep otьrdь.

Patcanьq bjrьnqai biljgjne qarsь bolqan jrj feodaldardь kyizeltu çana qьru jsj patca biljgjnjn meiljnce kyceiujne çana ystemdjk etucj taptardьq basьm kөpcjljgjnjn diktaturasьnьn formasь retjnde samoderçavienjn ornauьna əkeljp çetkjzdj.

Patcanьq biljgjn tarьltuqa tьrьsqan boiarlardьq mūn-myddelerjn opasьz knəz Kurbski kөksep otьrdь. Litvadan knəz Kurbski Ivan men qat çazьsa bastadь. Ol өz oiьnca Ivandь ағьnsьz qatandьq jstedjn dep aiьptap, opasьz boiarlardь aqtauqa tьrьstь. Kurbski — patca boiarlarmen bjrjgjp basqaruь tijs çana olardьq bergen aqьldarьna kөnuj tijs dep patcanь sendjruge tьrьstь.

Çauap qaiьrqan qattarьnda IV Ivan — patcanьq өkmetj samoderçavialьq өkmet boluqa tijs dep dəleldep otьrdь. Patcanьq tjljn almau — eq ylken kynə, patcanьq qol astьndaqьlardьq bərj — onьq qūldarь, būlardь patca çarьlqauqada, өljm çazasьna būiьruqa da «erjktj», patcanьq өkmetjn tarьltuqa çasalqan ərekettjn qandaiь bolsa da — qьlmьs dep dəleldep otьrdь.

Feodal jcjndegj kyres qalqtьq barlьq sloilarьna өzjnjn aur zardabьn tigjzdj. Quqьndalqan boiarlardьq çerlerjn talqandaqan kezde, mūnan eq aldьmen carualar zian tarttь. Novgorodqa çorьq çasaqan kezde өlke meijnce kyizeldj; būl kyizeluden carualar kөp uaqьt boiь qūtьla almadь. Çorьqqa qatьnasucьnьq bjrj — Genrix Ctaden deitjn opricnik çorьqqa cьqqan kezde onьq bjr atь bar edj; ol çorьqtan qaitqan kezde ol 49 at çana 22 arba tonap alьnqan myljk əkeldj.

1571 çьlь kytpegen çerden Qьrьmnьq Dəuletgerei deitjn xanь çorьq çasadь. Xan qarsьlьq kөrmei, Məskeuge keljp, Kremlden basqa qalanьq bərjn өrtep çjberjp, tolьp çatqan tūtqьndardь alьp kettj. Kelesj çьlь xan Dəuletgerei, qaitadan çorьqqa ūmtьluqa əreket çasaqan kezde, onь Oka өzenjnde «Zemski» voievodalarь toqtattь; būl voievodalar Məskeudj ekjncj ret kyizeluden saqtap qaldь. Sьrtqь çaularqa qarsь kyresu ycjn barlьq feodaldardь bjrjktjru kerek ekenjn patca tysjngen edj. Boiarlar çeterljktei əlsjretjlgen edj, al opricnikterden sol kezdjn өzjnde-aq patcanьq kөnjlj qaitьp qalqan edj. Boiaralardьq zagovorьmen bailanьstь bolqan keibjr opricnikter өltjrjle bastadь. 1572 çьlь opricnina çoiьldь.

Өzjnjn çaman çaqtarьna qaramastan, opricnina memlekettj bjr ortalьqqa baqьndьruqa dem bergen edj. Sol kezde өmjr syrgen Ctaden degen opricniktjn sөzjne qaraqanda: «kəzjrgj ūlь knəz degenmen mьnaqan qol çetkjzdj. Būl orьs çerjnde, onьq bykjl derçavasьnda bjrьnqai djn, bjrьnqai salmaq өlceujcj, bjrьnqai өlceujcter paida boldь. Tek onьq өzj qana biljk çyrgjzdj. Onьq būiьrqandarьnьq barlьqь jsteledj de, onьq tiьm salqan nərselerjnjn bərj cьnьnda da sol kyijnde qalьp otьrdь. Oqan ruxanilar da, çai qalq ta qarsьlьq ete almaidь».

Samoderçavianь ornatu feodaldar tabьnьq kөpcjljgjne qolailь edj; feodaldar tek bjr ortalьqqa baqьnqan kyctj өkmet arqьlь qana ūsaq өndjrucjlerdjn — carualardьq ystjnen өzderjnjn ystemdjgjn çyrgjze alatьn edj. Usaq çana ortaca dvorəndar tek samoderçavialь patcanьq teçeusjz өkmetjnjn arqasьnda qana carualarqa ystemdjgjn çyrgjzuge çana өzderjnjn çer ieljkterjn kөbeituge qol çetkjze alar edj. Sondьqtan dvorəndar samoderçavialь өkmettj ornatuqa qarsьlьq etkenderdjn bərjn aiausьz çoiьp otьrdь.

Kupester de samoderçavianь ornatuqa qūctar edj, nege desenjz feodaldьq bьtьranqьlьqtьn qaldьqtarь eldjn ceke oblьstarь arasьnda saudanь өrkendetuge kedergj çasaqan edj. Sou-

dьqtan kupester patcanьn memleket вjrljgjn nьqaitu çonjnde bastaqan jsterjnjn bərjn de çjgerlj tyrde çaqtap otьrdь. Ekjncj çaqьnan kyctj memleket Cьqьs pen Batьsta çaŋa rьnoktardь iemdenjp aluqa dem bergen edj.

Biraq samoderçavialь okmet carualardьn eŋbekcj būqarasьnьn esesjne qūrьlqan edj. Samoderçavialь okmet dvorandarqa carualardь oz çerlerjne onan beter bekjtjp qoiuqa mymkjncjljk berdj. 1581 çьldan bastap, «Zapoved çьldarьn» engjzu jsj carualardь myljk iesj — feodaldarqa onansaiьn çalьnьctь ettj; «Zapoved çьldarь» deitjn tərtjp boiьnca carualarqa tjptj «Iurev kynj» de ketuge rūqsat etjlmegen edj.

Batьstaqь sьrtqь çaularqa qarsь kyresu

Patcanьn opricnina siaqtь tətence oranь qoldanuьna sebepcj bolqan sebepterdjn bjrj — memlekettj sьrtqь çaulardan (Qьrьm xanьnan, Polca — Litva memleketjnen, taqь basqalardan) qorqau ycjn çana Livonianь qaratьp alu çolьndaqь kyreś ycjn barlьq kycterdj, bjr ortalьqqa çinaudьn qaçettjljgj Livonia soqьsьna Cvetsianьn, Polcanьn çana Litvanьn aralasuь Baltьq maŋьndaqь çaqdaidь meiljnce cielenjstjrdj. Livonianьn əlsjz ordenьna qarsь kyresudjn ornьna, Məskeuge endj quatь mol 3 memleketke qarsь kyresuge tura keldj. Sonda da 1563 çьlь Məskeu əskerlerj ote ylken tabьsqa çettj: Zapadnaia Dvina ozenjndegj en ylken qalalardьn bjrj — Polotsk çaulap alьndь; Polotsk qalasь bjr kezde orьs knəzdjkterjnjn ortalьqь bolqan edj. Sigizmund-Avgust deitjn korol Məskeu ykmetjne bjtjm çasau çonjnde ūsьnьs çasadь, çana Məskeu əskerj çaulap alqan qalalar men çerlerdjn bərjn beruge kongen edj, bjraq Məskeu ykmetj bjtjm çasauqa konbedj. IV Ivandь Zemski sobor, iaqni ystem taptardьn ekjlderjnjn çiьlьsь qoldadь; būl Zemski sobordь IV Ivan 1566 çьlь caqьrdь. Sobordа çoqarqь ruxanilar, stanitsalardaqь qьzmet adamdarь, Litvamen cektes yiezderdegj pomeccikter çana jrj kupester boldь. Sobor soqьstь bykjl Livonianь qaratьp qosьp alqanqa deijn çyrgjze beru çaqьnda boldь. Tek uaqьtca bjtjse tūru çonjnde keljsjm çasadь.

Məskeu memleketjne qarsь kyreste Litva men Polca ozara onansaiьn kyctj bailanьs çasadь. Liublindegj scijmde (1569 çьl) çaŋa unia (bjrjgu turalь cart) çasaldь; būl unia boiьnca Polca men Litva sailanatьn koroldjn biljgjnde bolьp, bjrjktj. Liublindegj unia Livonia ycjn kyreste Polca men Litvanь edəujr kyceittj. Sigizmund-Avgust qaitьs bolqannan keijn, 1576 çьlь ekj memlekct korol etjp sailaqan semigrad knəzj Stefan Batori qьsqa uaqьttьn jcjnde armianь qaita qūrdь. Ol çaldanqan nemjster men vengerlerden əskerljk onerjne təselgen çaiau əskerdj çana çaqsь artelleriaпь qūrьp, cauыl çasau çolьna kocuge ūiqardь. 1578 çьlь Cvedtermen bjrjgjp, poləktar Venden tybjnde Məskeu əskerjn çeŋdj. 1579 çьlь Batori kytpegen çerden Polotsk tybjne keljp qaldь. Bjr aiqa taman sozьlqan qarsьlasudan soŋ, Məskeu garnizonь qolqa tysuge kjrjptar boldь. Batori būrьn orьstar çaulap alqan qalalardь qaiьrьp alumen qana qanaqattanqarь çoq. Ol Məskeu memleketjnjn būrьnqь cegjnen de otip kettj, bjr ai būl çerde onьn çeŋjsterj toqtaldь. 1581 çьlь kyzdj kynj ol Pskovtь orasan ylken armiamen qorcap alьp, çana qalanьn maŋьnda okoptar qazьp, qalanь zeŋbjrekpen atqьlai bastadь. Qamaldьn bjrçerj snarədtarmen tesjlgennen keijn, qalanь qamaqandar qalanьn jcjne kjruge ūmtьlьp, ekj bacnənь iemdenjp aldь. Orьstar ol bacnənьn bjrjn dərjmen talqandap, ekjncjsjnen caudь quьp çjberdj. Poləktar kop əskerjnen airьlьp cegjndj. Qalanь qamau ūzaq uaqьtqa sozьlqanmen, Batori Pskovtь ala almadь.

Mūnьmen qatar IV Ivanqa Cvetsiaqa qarsь soqьsuqa tura keldj; Cvetsia da Livonianь iemdenuge dəmelenjp, Reveldj alьp qoidь. Orьs əskerlerjnjn Reveldj çaulap alu çonjndegj əreketterj oilaqan cerden cьqpai qaldь. Cvetsia əskerj Korelianьn çerjnde soqьsьp, orьs qalalarьn çaulap

aldь. Barlьq maidandarda da IV Ivan sətsjzdjkke ūcьrap otьrdь. Bjraq Pskovtь erljk pen qorqau jsj вjtjm çənjnde səilesuge mymkjncjljk вerdj. Bjtjm 1582 çьlь qьnuarda çasaldь. Ivan Livoniada çeŋjp alqandarьnьŋ вarlьqьnan uaqьtca вas tartuqa kjrjptar вoldь, al Batori qaratьp alqan orьs qalalarьn qaitarьp вerdj. Kelesj çьlь Cvetsiamen de вjtjm çasaldь; cvetterge olar çaulap alqan qalalar (Iam, Koperie, Ivan-Gorod) вerjldj. Sonьmen Baltьq çaqalauь ycjn çyrgjzjlgen 25 çьldьq soqьs (1558 — 1583) eckjmnjŋ paidasьna da ceрilmei tьndь. IV Ivan ecnərse de almai, өzj de ecnərse вermedj. Məskeu memleketjnjŋ eçelden kele çatqan artta qalqandьqь вjljndj, вjraq soqьs Batьs Evropaqa çaŋa memlekettjŋ kycjn kөrsettj.

Batьspen çana Cьqьspen sauda qatьnasьn çasau

IV Ivan Baltьq teŋjzjne qol çetkjze almaqanmen, ol Batьs Evropamen Aq teŋjz arqьlь вailanьs çasai вastadь. Aq teŋjz ərçь'da tek qьsqa uaqьttьŋ jcjnde qana çyzuge mymkjncjljk вergen edj, вjraq вasqa teŋjz çolь çoq вolqandьqtan ol çyz elu çьl вoiьna Resei ycjn «Evropaqa aparatьn col» вolqan edj. Aq teŋjz arqьlь Məskeuge aparatьn çoldь 1553 çьlь aqьlcьndar acqan edj.

XVI qasьr aqьlcьn saudasьnьŋ gyldengen qasьrь вoldь. Anglianьŋ kupesterj ispanialьqtarqa qarsь çana portugalialьqtarqa qarsь arpalьsa kyres çyrgjzdj; ispanialьqtar men portugalialьqtar вūqan deijn teŋjzde ystemdjk çyrgjzjp keldj. Indiaqa aparatьn teŋjz çolь (Afrikanьŋ ainalasьnda) portugalialьqtardьŋ qolьnda boldь.

Indiaqa aparatьn çoldь Mūz mūqitь arqьlь tавu ycjn Angliaпьŋ kupesterj ekspeditsia ūiьmdastьrdь; вjraq вūl ūlь Soltystjk teŋjz çolь tek sovet өkmetinjŋ tūsьnda qana igerildj. Ekspeditsianьŋ kemelerj apat вoldь. Censler deitjn kapitannьŋ вasqarиьrdaqь вjr kemenj daul soqьp, Aq teŋjzge, Severnaia Dvina өzenjnjŋ qūialьn çerjne əkep tьqtь. Censlerdj IV Ivan Məskeude çaqsьlap kytjp aldь. IV Ivan Evropanьŋ eŋ вastь saudalь elderjnjŋ вjrjmen qolma-qol вailanьs çasau өte tijmdj ekendjgjn tysjngen edj. Censler Məskeu men Anglia arasьnda sauda вailanьsьn çasau çənjndegj resmi tapsьrmamen Məskeuge ekjncj ret kelgen kezde, IV Ivan aqьlcьndarqa өz memleketjnde eŋ tijmdi carttarmen sauda çyrgjzuge pravo вerdj. Məskeu memleketjnjŋ өz өndjrjstj kəsjвj nacar eken degen edj. Angliadan cūqa men өzge kezdemenj, metaldar men metaldan jstelgen zattardь çana da kolonialьq tovarlardь ala вastadь. Aiьrвas retjnde aqьlcьn kupesterj orьstьŋ cikj zattarьn: aŋ terjlerjn, kendjrdj, maidь, taqь sondai zattardь ala вastadь.

Aqьlcьndardan keijn Məskeumen sauda çyrgjzu ycjn Aq teŋjz çolьmen gollandialьqtar da paidalana вastadь. IV Ivan qaitьs вolqannan keijn kөp ūzamai Severnaia Dvina өzenjnjŋ teŋjzge qūiatьn çerjnen qacьq emes çerde Arxangelsk qalasь salьndь. Mūnda çьlsaiьn çərmeŋke вolьp otьrdь; вūl çərmenke cet el kupesterj orьstьŋ sauda çyrgjzucj adamdarьmen kezdesip otьrdь. Mūnьmen вirge Azianьŋ rьinoktarьmen вailanьs çasalьp tūrdь.

XVI qasьrda Məskeu memleketiniŋ Cьqьspen çana Batьspen ekj ortadaqь sauda вailanьsь edəujr өrkendedi. Qazan men Astraxandь caulap alиqa вailanьstь Kaspi teŋjzjne aparatьn вarlьq su çolь Məskeudjŋ qolьnda boldь. Būl Iranmen çana Būxarmen ekj ortadaqь saudanь kyceituge dem вerdj. Batьs Evropamen çana Cьqьspen çvrgjzilgen sauda qatьnastarьnьŋ kyceiuj Məskeudiŋ jckj rьinogьnьŋ çandanиьna sevepcj boldь. Qūndь aŋ terjlerjn alu ycjn өndjrjstj kəsjpcjler cьqьsqa Oraldьŋ arçaqьna ūmtьldь: qūndьzdardьŋ «mekendeitjn» çerjn tавu ycjn Op өzjnjnjn teŋjzge qūiatьn çerjne teŋjz ekspeditsialarь çjвerjljp tūrdь.

Məskeu memleketjndegj mədeniet

Bөten elderdjŋ qьlьmi tавьstarьmen qolma-qol tanьsuqa mymkjncjljgj өte az вolqan Məskeu memleketj XVI qa-

sьrda Batьs Evropaqa qaraqanda mədeniet çaqьnan artta qalqan memleket edj, sөitse de Məskeu memleketjnde өz aldьna erekce tamaca çaqsь ūlttьq mədeniettjң ūrьqь өrkendei bastadь.

XVI qasьrdaqь Məskeu memleketjnde sauattьlьq өte az taraqan edj. Tjptj poptardьң arasьnda da әreң-әreң «eçjktep oqi alatьn» adamdar boldь. Kjtaptar qoldan çazьlqan edj, baqasь өte qымbat edj çana sirek kezdesetjn nәrse edj. Nadan kөcjrucjler keide kjtaptьң mazmūnьn būrmalaitьn qateler jstep otьrdь. Kjtaptarqa baqsьlardьң, siqьrcьlardьң qūralь dep qaraqan edj. Eң aldьmen tyrlj bal acatьn kjtaptar talap etjlgen edj. Barьp tūrqan dөrekj nanьmdar taralqan edj Selolardь çalaңac çana çartьlai çalaңac adamdar kezjp çyrdj, būlardь өtjrjkten qoiancьq ūstaqan adam qūsap qualap, bjzge «perjcteler» kөrjndj dep sendjrip çyrdj.

IV Ivan өz өkmetjn kyceitu ycjn qalqtьң jcjnde cjrkeuljk oqudь taratu kerek ekenjn tysjndj. 1551 çьlь Məskeude cjrkeu soborь (ruxanilardьң çinalьsь) caqьrьldь: būl soborda patca ruxanilardьң arasьnda orьn tepken naqьz oңbaqan soraqьlьqtardь (maskynemdjktj, qьdьrьmpazdьqtь, taqь sondailardь) çoiu çөnjnde cara qoldanuqa çana sauattьlьqtь çoiuqa būiьrdь. Baialarqa qat tanьtu ycjn ruxanilarqa mektep acu jsj būiьrьldь. Məskeu çūrtcьlьqьnьң adamgercjljk dәreçesjn kөterudj kөzdegen soborduң qaulьlarь «Stoglav» degen atpen bjr kjtap bolьp cьqtь; bjraq būl qaulьlar js çyzjne asьrьlmadь. IV Ivan mekteptj qūra almadь, өitkenj oqьtucь bolarlьqtai, çeterljktei bjljmdj adamdar Məskeu memleketjnde өte az edj.

Djni kjtaptardь bastьrьp cьqaru ycjn IV Ivan baspaqanaңь ūiьmdastьrdь. Məskeude Baspa saraiь salьndь, mūnda bjrnece djni kjtaptar bastьrьlьp cьqarьldь. Baspa saraiьnda ekj master: məskeuljk Ivan Fedorov pen belorus Petr Mstislavets çūmьs jstedj. Olardьң bastьrьp cьqarqan bjrjncj kjtabь 1564 çьlь cьqtь. Texnikalьq çaqьnan ol kjtap çaqsь cьqarьlqan edj. Çappai çūrt nadan bolqandьqtan, kjtaptь bastьru caitannьң jsj bolьp kөrjndj. Mūnь çartьlai sauattь kjtap kөcjrucjler paidalanьp kettj; būlar kjtap bastьru jsjnjң өrkendeujne bailanьstь өz tabьstarьnan airьlьp qalamьz dep qorьqtь. Būlar qaraңqь qalqtь qozdьrdь, qaraңqь qalq baspaqanaңь būzdь. Ivan Fedorovpen onьң çoldasь cet elge qacьp kettj. Өzderjnjң paidalь jsjn olar Belorussia men Ukrainada çyrgjzdj çana ol çerde kjtap bastьru jsjnjң өrkendeujne kөp eңbek sjңjrdj. Bjrjncj sətsjzdjk Ivan Groznьidь qaçьtqan çoq, ol Aleksandr Slobodasьnda çaңa baspaqanaңь actь.

Çoqarьda kөrsetjlgen caralar ylken nətiçeler bere almadь. Qalqtьң qalьң būqarasь XVI qasьrda çappai sauatsьz edj, tek Məskeu ruxanilarь men feodaldardьң jcjnde qana oqьqan adamdar kezdesucj edj. Būlardьң jcjnen bjr talai әdebi cьqarmalardь çazqan bjrnece ataqtь çazucьlar cьqtь. Mitropolit Makaridjң qamqorlьqьmen sonьң zakazь boiьnca çūmьs jstegen әdebietcjlerdjң tūtas bjr kruçogь qūrьldь. Olar bjrnece cьqarmalardь çazьp cьqardь, būl cьqarmalar Məskeu patcalьqьn madaqtap maqtauqa tijs edj, sonьң jcjnde «Stepennaia kniga» deitjn kjtaptь cьqardь; būl kjtap Kiev knəzj Vladimirden çana onьң Әçesj Olgadan bastap, IV Ivanqa deijn çetkjzjlgen Məskeu patcalьqьnьң qūrьlu tarixь edj.

Knəz Kurbski boiarlardь qorqap, IV Ivannьң patcalьq etuj turalь patcaqa meiljnce qarsь baqьttalqan este qalqandarьn («Məskeudjң ūlь knəzj turalь tarixьn») çazьp cьqardь.

Bjrnece cьqarma çazqan IV Ivannьң өzj de talanttь çazucь boldь; būl cьqarmalarьnda ol bjrьңqai өkmettjң qaçettjliqjn dəleldedj.

XVI qasьrdaqь sauattь adamdardьң eң təujr kөretjn kjtabь «Domostroi» boldь; būl kjtaptarqa ystem taptarqa çatatьn adamdar qalai tjrcjljk etu kerektjgj çөnjnde çana olardьң çyrjs-turьsь qalai boluь kerektjgj çөnjnde aqьl aitьlqan edj.

XVI qasьrda Məskeu memleketjnde өz aldьna erekce çana tamaca çaqsь ūlttьq mədeniet qūrьla bastadь. Vasili Blaçennidьң soborь sol zamandaqь arxitekturanьң ylgjsj bolьp tabьladь; būl sobor kəzjrgj kezde muzeige ai-

naldьrьldь; būl sobor orьstьn eskj iskusstvosьnьn naqьz betke ūstarь bolьp tabьladь. Onь orьs masterlerj — pskovtьq Posnik Iakovlev çana Barma (1555 — 1559 ç.) salqan edj. Məskeu tybjndegj kolomna selosьndaqь cjrkeu orьs iskusstvosьnьn ekjncj naq osьndai ylgjsj bolьp tabьladь; būl cjrkeu bjraz būgьn salьnqan edj. Pskov masterlerj suretcjlerdjn ataqьn alqan. Olardьn cьqarmalarьnda Batьstaqь ylgjlerdjn əserj bjljnedj.

* * *

IV Ivan 1584 çьlь əldj. Ol ystem taptan cьqqan talantlь çana aqьldь adam bolqan. Ol çaqsь çazucь çana tamaca ceber arator bolqan. Jckj saiasatta da, sьrtqь saiasatta da Ivan Məskeu memleketjnjn maqsattarь men mjndetterjn dūrьs çana ceber tyrde belgjlegen edj çana ol maqsattarqa çetu çolьnda tabandьlьq pen qaçьrlьlьq elken edj. Batlьq tenjzjnjn çaqalarьn Reseige qaratьp aludьn qaçettjgj turalь oi sonьn oiь; būl oi tek I Petr tūsьnda qana çyzege asьrьldь. Boiarlarmen kyreskende ol, əzjnjn çaularьna qaraqanda, əzj basqarqan bjr ortalьqqa baqьnatьn feodaldьq memlekettjn myddelerjn çaqsь tysjngen edj. Tarixqa IV Ivan Grozni (ьzqarlь) degen atpen kjrdj. Sol kezdegj adamdardь onьn meirjmsjzdjgj tan qaldьrqan edj: meirjmsjzdjk onьn ças caqьnda-aq bjljngen edj çana onьn būl meirjmsjzdjgj kesjrlj vassaldarqa qarsь çyrgjzjlgen aiausьz kyreste onan saiьn kyceidj. Kyres onьn cekten tьs kydjktjljgjn de kyceittj. Qьzbalь bolqandьqtan ol keide əzjnjn ne jstep çatqanьn da anqarmaucь edj. Qattь acu ystjnde ol əzjnjn balasь Ivandь asasьmen ūrьp əltjrdj. Ivannьn adam retjndegj barlьq terjs çaqtarьna qaramastan, IV Ivannьn patca bolьp tūrqan uaqtь Resei tarixьnda əte manьzdь moment bolьp tabьladь. IV Ivan tūsьnda Məskeu memleketj feodaldьq bьtьranqьlьqtьn qaldьqtarьn çoidь çana bjrьnqai mьqtь memleketke, jckj çaqьnan·da kyctj eldj sьrtqь cabuьldan qorqai alatьn memleketke ainaldь.

Feodaldьq bьtьranqьlьqqa qarsь kyreste memlekettjk əkmettj patcanьn qolьna beru jsj progressivtjk qūbьlьs boldь. Būl Məskeu memleketjn ərkendetu çana nьqaitu çənjnde jlgerj qarai orasan zor qadam basqandьq boldь. Engels bьlai dep çazqan edj: «Osь çappai bьlьqpailьqta koroldjk əkmet... progressivtjk element boldь, — būl dausьz nərse. Koroldjk əkmet tərtjpsjzdjk jcjnde tərtjptjljktjn əkjlj boldь, bjrj men bjrj bunttasucь vassaldьq memleketterdjn bьtьranqьlьqьna qarama-qarsь ol qūralьp kele çatqan ūlttьn əkjlj boldь. Feodalizmnjn jcjnde qūrьlqan revolutsialьq elementterdjn barlьqь koroldjk əkmetke jc tarttь, sondai-aq koroldjk əkmette olarqa jc tarttь»[1]. Engels bьlai dep çazdь: «... qalalarda da, derevnelerde de, barlьq çerde de basьlmai kele çatqan maqnasьz soqьstardьn tiьluьn, tjptj sьrtqь çau el jcjnde bolqan kynnjn əzjnde de, el jcjnde yzdjksjz soqьs çyrgjzjlujne əkeljp soqatьn feodaldardьn çançaldarьnьn tiьluьn, bykjl orta qasьrlar boiьna orьn teujp kelgen osь siaqtь yzdjksjz çana mylde maqnasьz kyizeucjliktjn tiьluьn bərjnen gərj kəbjrek kəksegen elementterdjn sanь qalq jcjnde kəbeie berdj. Əzderjnjn tjlekterjn js çyzjne asьruqa əte əlsjz bolqandьqtan, būl elementter bykjl feodaldьq tərtjptjn basь — korolden ylken kəmek alьp otьrdь»[2].

IV Ivan tūsьnda Məskeu memleketj orьs memleketjnen kəp ūlttь memleketke ainala bastadь. XVI qasьrda orьstarmen bjrge Qazan, Astraxan çana Sibir tatarlarь, mordva, mari, cuvactar, udmurttar, bacqūrttar, mansi çana xante de Məskeu patcasьnьn biljgjnde boldь. Būl orьs memleketjn keneitjp, onьn quatьn arttьrdь.

Bjraq orьs memleketjnjn kyceiuj men kenеiuj enbekcj caruatar esesjne, olardь onan saiьn krepostnoiqa ainaldьrьp, eksploatatsianь kyceitu esesjne

---

[1] K. Marks çana Engels, XVI tom, 1 bəljm, 455 bet.

[2] Būl da sonda, 443 bet.

çyzege asьp otьrdь. Orьs memleketjnjn kyceiuj men keŋeiuj çaulap alьnqan oblьstardьn qalqьn qūldьqqa ainaldьru esesjne çyrgjzjldj, өitkenj būl kezde «qalqtardьn tyrmesj» qūrьla bastadь; būl tyrmeden ezjlgen ūlttardь tek 1917 çьlь qana sotsialistjk Ülь Oktəbr revolutsiasь azat ettj.

Sailau çйmьsьnьn çemjstj bolub bolceviktjk ygjtke bailanьstь

BALAGUROVA

1939 çьldьn aqьrьnda, 24 dekabr kynj bykjl eljmjzde enbekcjler deputattarьnьn çergjljktj sovetterjnjn sailauь boladь.

Deputattardьn ölkeljk, oblьstьq, okrugtjk, qalalьq, audandьq, selolьq, qьstaqtьq, stanitsalьq çana poselkeljk sovetterjn sailau da SSSR Ülь Sovetj, soiuzdьq çana avtonomialьq respublikalardьn Ülь Sovetterj deputatarьnьn sailaularьndaqьdai Stalindjk Konstitutsia negjzjnde, dauьstь çasьrьn beru çolьmen çalpьqa bjrdei, ten, tete sailau pravosь boibnca çyrgjzjledj, bül sailauda da bjzdjn qalqьmьz özjnjn bül pravolarьn js çyzjne erkjn asьrьp, sotsialistjk demokratizmnjn taqь da bjr çana çenjsjn bykjl əlemge kөrsetedj.

Sailau bolatьn kynge az uaqьt qaldь. Sondьqtan da sailau nauqanьna öte qьzu kjrjsu kerek. Öitkenj enbekcjler deputattarьnьn çergjljktj sovetterjn sailaudьn bül nauqanь özjnjn kөlemdjljgj, kyrdeljljgj çana özjne sai özgeceljkterj çaqьnan ötken ekj sailaudan anaqūrlьm aumaqtь, anaqūrlьm çauaptь. Osь özgeceljkter men asa çauaptь mjndetterdj eske alsaq partia, sovet, komsomol ūibmdarьnьn, professionaldьq soiuzdardьn aldьnda qьruar mjndetter tūrqanь aiqьn.

Aldaqь sailauda oblьstьq sovetterge 850 den astam, audandьq sovetterge 5,5 mьn, auldьq, selolьq, staritsalьq, qьstaqtьq çana poselkeljk sovetterge 40 mьqnan astam deputattar sailanbaqcь. Sailaucьlar sailau kynj ykmettjn çergjljktj organdarьnьn deputattarьna bjrkynde dauьs beredj. Misalь: Alma-ata qalasьndaqь Stalin audanьnьn sailaucьlarь sailau kynj sailau urnasьna yc bylleten saladь. Atap aitqanda:

1. Audandьq sovetke
2. Qalalьq sovetke
3. Oblьstьq sovetke.

Çaqa sailau zaqь boibnca ərbjr sovet sailauьnda çeke sailau okrugterj qūrьladь, al sailau ucaskelerj barlьq çergjljktj sovetter sailauьnda çalpьqa bjrdei boladь.

Sailau nauqanьnьn orasan zor kөlemde boluь barlьq partia, sovet, cūrtcьlьq ūibmdarьnan sailaudьn ken kөlemjne sai ygjt çūmьsьn meiljnce kyceitudj talap etedj. Bül mjndetter men talaptardьn en bastьsь — sailaucьlar būqarasьn sailauqa saiasi əzjrleu, sailauqa tygeljnen qatьstьru boladь. Sailau ucaskesjndegj çūmьstьn en kyrdeljsj de, en ardaqtьsь da, en çauaptьsь da osь. Bül mjndettj oidaqьdai orьndau ycjn ygjtcjler kadrьnьn çana armiasьn ūibmdastьru, olardь jrjktep alu. Kezek kytjlmei qolqa alьnatьn çūmьstьn bjrj osь boluqa tijs.

Bül çūmьstardь — ygjtcjler kadrlarьn jrjktep alu, olardь daibndau çana sailau ucaskelerjne, sailaucьlarqa bekjtu çūmьstarьn respublika-

mьzdaqь partia ūiьmdarьnьn kəpcjljgj bolcevikce qolqa aldь. Kəzjr respublikamьz boiьnca, əktəbrdjn 1 ne 78000 ygjtcj sailaucьlar arasьnda çūmьs jstep çyr. Çana Respublika boiьnca kurstardan 18 mьn ygjtcjler oqьp cьqpaqcь. Osьmen bjrge partianьn keibjr bastauьc jrj ūiьmdarь çanьnda əndjrjsten qol yzbei oqitьn (10 — 5 kyndjk) kurster ūiьmdastьrьlmaqcь.

Partia ūiьmdarьnьn bascьlarь ygjtcjler kursьn ətkjzumen bjrge ygjtcjlerge ygjt çūmьsьnьn ədjsjn yiretulerj kerek, būl ycjn çūmьs təçribesjn auьstьru çənjnde kenes ətkjzjljp sailaucьlar arasьnda ətkjzjletjn ərbjr tema çailь ygjtcjlerge ynemj nūsqau berjp otьrudь çolqa qoiularь kerek. Ygjt çūmьsьn ygjt kollektivjnjn çūmьsьn çolqa qoiqan da qana çaqsartuqa boladь. Ygjt kollektivj çūmьsьnьn çemjstj boluьn qamtamasьz etu ycjn partia ūьmdarь bascьlьq etu çūmьsьna təçribelj, daiьndьqь bar kommunisterdj bəluge mindettj. Seminar, kenes, bes kyndjk kurstar ūiьmdastьru çolьmen ygjt kollektivj çetekcjlerjn qaita daiьndaularь kerek.

QK(b)P nьn Ontystjk Qazaqьstan, Qostanai, Qaraqandь çana basqa oblьstьq komitetterjnde ygjt kollektivj çetekcjlerjnjn kenesterj-seminarlarь bolьp ətt̄j.

QK(b)P nьn Qaraqandь oblьsьnda ygjt kollektivj çetekcjlerjnjn sentəbrdjn 16 nan 23 ne deijn bes kyndjk seminarь bolьp ətt̄j. Seminarda Vorocilov çoldastьn SSSR Ūlь Sovetjnjn IV kezeksjz Sessiasьnda «Azamattardьn askeri çalpь mjndetj turalь» çasaqan baiandamasьn, qalqaralьq xal turalь məselelerdj talqьladь. Konstitutsianьn çergjljktj sovetterdjn sailauь turalь bəljmjn ətt̄j. Kelesj seminar ykmettjn çergjljktj organdarьn sailau turalь ereçenj ətedj. Oblьstьq komitet, sailauqa daiьndьq çasaumen bjrge ygjtcjler men ygjt kollektivj çetekcjlerjnjn sostavьn qaita qarap, jrjktep alu çūmьsьn çyrgjzdj. Osьnьn nəticesjnde oblьs boiьnca ygjt kollektivjujn sanь 560 dan 663 ke deijn, ygjtcjlerdjn sanь — 6036 dan 9948 deijn arttь.

Būl oblьsta ygjtcjlerdjn qatarьnda jste sьnalqan, partiada çoq bolcevikterdjn sanь da artuda. Misalь: Telman audanьndaqь 718 ygjtcjnjn — 488 ь, Aqmola audanьndaqь 910 ygjtcjnjn — 320 ь partiada çoq bolcevikter.

Soltystjk Qazaqьstan oblьsьnda sailauqa daiьndьq çūmьsь ken ərjs aldь, Əktəbrdjn 5 ne būrьnqь sailau ucaskelerjnde jstep çyrgen ygjtcjler 6500 ge çetjp otьr.

Guriev oblьstьq oqu bəljmjnjn çanьndaqь partia ūiьmь qaladaqь sailaucьlar arasьnda ygjt çūmьsьn çyrgjzuge 60 adam, memleket bankesj çanьndaqь partia ūiьmь 30 adam bəlgen. Ol ygjtcjler sailaucьlar arasьnda yzdjksjz js jsteude. Qala manьndaqь «Erkjn-Qala» kolxozьnьn ygjtcjlerj kolxozcьlar arasьnda az uaqьttьn jcjnde qalqaralьq çaqdai məselelerj turalь 15 ret əngjme ətkjzdj.

Yi-yide bolsьn, qьzmet jsteitjn çerde bolsьn sailau ereçesjn, SSSR Konstitutsiasь men QSSR Konstitutsiasьn yiretetjn kruçoktar tьnbai qьzu çūmьs jsteude. Bjr qana Soltystjk Qazaqьstan oblьsьnьn, əzjnde 80 mьn adam kruçokke qatьnastьrьlqan.

QK(b)P Ortalьq Komitetjnjn qaulьsь boiьnca sailaucьlar arasьnda: sailau zanь, djnge qarsь ygjt, qalqaralьq xal turalь leksialar oquqa oblьstarqa 2 ygjt brigadasь çjberjldj. Mūndai, ygjt brigadasьn ūiьmdastьrqan audandьq partia komitetterj de az emes.

Çeke ygjtcjlerdjn jcjnde əte çaqsь jsteitjnderj əte kəp. Vicnovski audanь (Qaraqandь oblьsь) Mexailovka selosьndaqь Gorvatov, Oçorin çoldastar sailaucьlar arasьnda yzbei əngjme ətkjzjp otьradь. Olar əngjmelerjn çergjljktj çaqdaiqa bailanьstьrьp, sifrlardь, faktьlardь çaqsь paidalana bjledj. Cistovski astьq sovxozьnьn (Soltystjk Qazaqьstan oblьsь) kombainerlerj—ygjtcjlerj Tkacenko, Ystinov, Orlov çoldastar əz-

derjnjŋ ucaskelerjnde SSSR Ūlь Sovetjnjŋ IV kezeksjz Sessiasь bekjtken zaŋdardь sailaucьlarqa tysjndjrjp, kəzjr çergjljktj sovetter sailauьnьŋ ereçesjn yiretjp çyr.

Olar çūmьscьlardьŋ, yi caruasьndaqь əielder arasьndaqь əŋgjmelerjn sovxozdьŋ kyndeljktj jsjmen bailanьstьradь.

Çaqsь ygjtcjnjŋ bjrj — «Cu» stansiasьndaqь deponьŋ ygjtcjsj — SSSR Ūlь Sovetjnjŋ deputatь Beriaznak çoldas. Ol өz ucaskesjndegj ygjt çūmьsьn өte oŋdь ūiьmdastьrqan. Ol sailaucьlarqa, eŋ aldьmen, SSSR Ūlь Sovetjnjŋ IV kezeksjz Sessiasьnьŋ, onda bekjtjlgen zaŋdardьŋ maŋьzьn tysjndjrgen. Sovet өkmetjnjŋ beibjtcjljk saiasatьnьŋ maŋьzьmen qalqaralьq xaldьŋ jrj-jrj oqiqalarьmen tanьstьrqan.

Bjraq, ygjt çūmьsь barlьq çerde tөrt aiaqьnan tjk tūr deuge bolmaidь. Soŋqь uaqьtqa deijn ygjtcjlerdj jrjktep ala almai otьrqan partia ūiьmdarь da bar.

Ygjtcjlerdj dūrьs bөljp, mezgjldj uaqьnda çūmьs jsteujne çaqdai çasau ygjt çūmьsьnьŋ sapasьn arttьradь. Sailaucьlardьŋ sailau ereçesjn çaqsь bjluj, qalьŋ kөpcjljk būqaranьŋ belsendjljgjnjŋ artuь, ygjtten tьs bjrde-bjr yilerdjŋ bjrde-bjr adamnьŋ qalmauь ygjt çūmьsьnьŋ dūrьs ūiьmdasuьna bailanьstь. Ərbjr ygjtcj өz qarauьndaqь sailaucьlarьn bjlulerj qaçet. Ygjtcjler sailaucьlarqa kyndeljk saiasattь tysjndjrumen bjrge çergjljktj sovetterdjŋ kemcjljkterjn de kərsetuj tijs. Çana sol kemcjljkterdj çoiu caralarьn aita ketuj kerek. Ygjtcjlerdjŋ asa zor mjndetjnjŋ bjrj — qalqaralьq məseiede keijngj ailarda bolqan oqiqalardьŋ maŋьzьn sailaucьlarqa tolьq tysjndjru. Əsjrese, Batьs Ukraina men Batьs Belorussiadaqь qanьbjr bauьrlarьmьzdьŋ folca pandarьnьn qūldьqьnan qūtьluqa Qьzьl Armianьŋ kөmegjnjŋ, SSSR dьŋ Germaniamen çana baltьq elderjmen (Estonia, Latvia, Litva) çasasqan dostьq carttarьnьŋ maŋьzьn ūqьndьrularь qaçet. Ygjtcjler djnge qarsь ygjttj asa ūqьptьlьqpen çyrgjzuj, ol çөnjndegj sailaucьlardьŋ sūraqьna tolьq çauap berjp otьrularь kerek. Djn — adamdь ulandьratьn uu ekenjn tysjnjktj tjlmen әbden, anьq tysjndjrulerj tijs.

Ygjtcjler çergjljktj sovetterdjn sailaucьlar aldьndaqь esebjnjŋ kemcjljk çana ylgj bolarlьq çaqsь çaqьn da tysjndjrulerj kerek. Çergjljktj Sovet çūmьsьndaqь bolьp kelgen kemcjljktj batьl sьnauqa, bylaiqь çerde onь qaitalatpauqa kөpcjljktj çūmьldьrularь tijs.

Sailaucьlardьŋ tjzjmjn çasaudьŋ, sailau ucaskelerjn өŋdeudjŋ maŋьzь өte zor. Ygjtcjler būl çūmьsta da ylgj bolarlьq js jsteulerj kerek. Kandidattь çaqtaqan ygjt, kandidattardьŋ өmjrj, sotsializm jsj ycjn sjŋjrgen eŋbegj ərbjr sailaucьlarqa çete tysjndjrjlsjn. Өitkenj, ūsьnьlqan kandidattardьŋ kөpcjljgj SSSR çana QSSR Ūlь Sovetterjnjŋ deputattarьndai qalqqa asa belgjlj adamdar emes, būl çөnjndegj kei bjr qiьncьlьqtь ygjtcjler osь bastan çeŋjldetulerj qaçet.

Ygjt çūmьsьnьŋ ortalьqь sailau ucaskelerj bolu tijs. Onda ygjt kөpcjljk çūmьsьnьŋ barlьq tyrlerjn paidalanuqa boladь. Əŋgjme leksia, dauьstap oqu, radio, baiandama, kөpcjljk çiьlьsь, miting taqь sondai ygjt çūmьsьn oidaqьdai çyrgjzuge өte qolaiь tyrlerj keŋ qoldanьlsьn.

Oblьstьq, audandьq qabьrqa gazetterj sailaucьlarqa sailau nauqanьnьŋ barьsьn kynsaiьn tysjndjrjp otьrsьn. Kandidattardь çaqtaqan ygjtte əsirese kөp tiraçdь çana qabьrqa gazetterjnjŋ rəlj asa zor.

Ygjtcjler Leninnjŋ — ygjt anьq, ikemdj, saiasi өtkjr, eŋ bastьsь өte tysjnjktj boluь kerek degenjn ər uaqьtta esterjne saqtaularь tijs. «Būqaraqa tysjnjktj tjlmen qarapaiьm çana anьq aitu kerek, qiьn terminderdjŋ auьr artelleriasьn, çattap alqan, daiar bjraq būqaraqa əlj tysjnjktj emes cet el sөzderjnen, būqaraqa tanьs emes lozungalardan, opredelenielerden, qorьtьndьlardan yzjldj-kesjldj aulaq bolu kerek. Sьldьr sөzsjz, taŋdanusьz, faktьmen sifrdь qolqa ūstai otьrьp sotsializm məse-

lelerjn tysjndjre вjlu kerek» (Lenin).

Sailau nauqanьnьn çemjstj вoluь ygjt çūmьsьnьn dūrьs ūiьmdastьrьluьna вailanьstь. Sailauqa daiьndьq jsjne partia ūiьmdarьnьn jskerljkpen вaвcьlьq ete вjlujne вailanьstь.

«Egerde вjzdjn ygjt çūmьsьmьz вolcevikce çyretjn вolsa, — dedj Stalin çoldas SSSR Konstitutsiasьnьn proektj turalь çasaqan вaiandamasьnda, — onda qalq өzjnjn çoqarqь organьna çau adamdardь çjвermeidj» (Stalin).

Sozaq audanьndaqь partia propagandasь

O. Biceev

«BK(в)P tarixьnьn qьsqaca kursь» çarьqqa cьquь partiamьzdьn saiasi-ideialьq çūmьstarьn çaŋadan çoqarь satьqa kөterdj, partia çana sovet çūrtcьlьq çūmьsьndaqь kadrlarьmьzdьn bolcevizmge çetjlujne keŋ çol acьp berdj. «Partia propagandasьn «BK(в)P tarixьnьn qьsqaca kursьnьn» cьqumen bailanьstь çyrgjzu turalь» BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn qaulьsь partia propagandasьn dūrьs ūiьmdastьrudьn negjzj bolumen qatar, partiada bar çana partiada çoq bolcevikterdjn markstjk teoriaqa çetjluge ьntasьn būrьnqьdan da arttьrdь, memlekettjn altьn qorь bolьp otьrqan kadrlarьmьzdьn belsendjljgjn būrьnqьdan da kөtere tystj.

BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn partia propagandasьn «BK(в)P tarixьnьn qьsqaca kursь» cьqumen bailanьstь çyrgjzu turalь qaulьsьnan keijn Sozaq audanьnda partia oquь edəujr çaqsardь, çana kөp təçribelerge ie boldь. Aldьmen kadrlarьmьzdьn өz initsiativasьna syiendjrmei kelgen kөp kruçokcjldjk çoiьldь, tek qana partia tarixьn өzdjgjnen oquqa camasь kelmeitjn 59 adam ycjn tөmengj tipte 3 kruçok qaldьrьldь. Olardьn sabaqь merzjmdj uaqьtьnda ūdaiь өtjp tūradь. Kruçokke qatьnasucьlar da өte ūqьptь, ьntalь. Baibosьnov siaqtь ças kommunisterdjn kruçokten tьs marksizm-leninizm klassikterjn oqьp, konspekt çasap çyrgenj kөp.

Çana «BK(в)P tarixьnьn qьsqaca kursьn» өzdjgjnen yirenjp çyrgen 113 kommunist, 65 partiada çoq adam, çana 203 komsomoletster bar. Olardьn jcjnde tereŋ ideia, zor mazmūndь marksizm-leninizm qьlьmьmen qarulanumen qatar, basqalarqa ylgj bolьp, partianьn XVIII siezjnjn materialdarьmen mai, yiel plenumьnьn qaulьlarьn tysjndjrjp çyrgen Esjrkepov, Qasьmov, Sərsenbekova siaqtь jsker ygjtcjler de bar.

Alaida kemcjljkter kөp, BK(в)P tarixьn өzdjgjnen oqьp yirenucjler arasьnda da, kruçokke qatьsьp oqitьndar arasьnda da kezdesedj.

Sozaq ucaskesjndegj 4 bastauьc partia ūiьmьnьn bjrjktjrjp ūiьmdastьrqan tөmengj zveno kruçogьnьn tek ūiьmdastьrьldь degen ataqь, propagandist Sьzdьqov çoldas ianvar aiьnan berj 1 ret qana sabaq өtkjzjp, III tarauqa qana çetken.

Sozaq MTS çanьndaqь partorg Raiьmbetov çoldas əlj kynge partia tarixьn oqudь bastaqan çoq. Sondai-aq Əbirov, Əliev çoldastar siaqtь çekeçeke kommunisterde partia tarixьn oqudь əlj kynge deijn qolqa almaqan.

Būl siaqtь çaman ədet audandьq aqca bөljmj çanьndaqь partia ūiьmьnda da bar. Partorg Erjmbetov çoldastьn өzj de partia tarixьn ne kruçokte ne өz bөtjnce oqьmaqan.

Partia propagandasьn çaqsartuda kemcjljk tek bastauьc ūiьmdarda qana emes, QK(в)P audandьq komitetjnjn өzjnde de kezdesedj. Leksia, konsultatsia ūiьmdastьru jsj çoqtьn qasь. BK(в)P tarixьnьn I çana II tarauь boiьnca ne barь 4 ret leksia ūiьmdastьrqan. Būl, ərine, өte artta qalqandьq.

Mazmұnь

BASMAQALA—Çaŋa dynie merekesj 1
QISbQOV—„Krasnbi kombinat“ 6
Sotsialistjk egjn cartacьlьqь çenjsterjnjn sirlarь 10
(Ygjlcjler men propagandisterge analoqan materialdar) 10

SSSR TARIXbNbN MATERIALDARb

PROFESSOR S. BAXRUCIN—IV Ivan tūsьnda orьs memleketjnjn keŋeiuj. . 29
Balagurova—Sailau çemisьnьŋ çemjstj bolub bolceviktjk ygjtke bailanьstь. . . . 43
BICEEV—Sozaq audanьndaqь partia propagandasь 47

REDKOLLEGIA: Y. Balqacev (çauaptь redaktor)
D. Erkjcev (çauaptь sekretar)
M. Ataibqov
A. Elcebekov
A. Çakjcev

187521-39

Технический редактор Исабаев М.
Сдано в производство 3/X 1939 г.
Подписано к печати 2/XI 1939 г.
Казгосполитиз ат № 421.
Казгла.лит № 2620

Корректор Койшибаева С.
Об'ем 3 печ. листа. 4,0 уч. авт. л.
Колич. знаков в печ. листе 65.000
Формат бумаги 84x108 1/16
Тираж 7.00 экз.

Отпеч. в Кн.-журн. тип. Казполиграфтреста. г. Алма-Ата, Узбекская, 11. Зак. № 1705.

ОГУ имени Н.К. Крупской
Каз. Гос. Пуб. библиотека
им. А.С. Пушкина
отдел комплектования

Вақазъ 50 тіьп